

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ПСИХОЛОГІЯ ТА СОЦІАЛЬНА РОБОТА

Psychology and social work

Науковий журнал

Виходить 2 рази на рік

Заснований у липні 2006 р.

Випуск 1 (51). 2020

Одеса
«Астропринт»
2020

УДК 159.9(066)

Засновник: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Головний редактор: **Кононенко О. І.** — доктор психологічних наук, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова)

Члени редколегії:

Борисюк А. В., доктор психологічних наук, професор, професор по кафедрі психології та соціології, завідувач кафедри психології та філософії (Вищий державний навчальний заклад України «Буковинський державний медичний університет»);

Дробот О. В., доктор психологічних наук, професор кафедри педагогіки та психології професійної освіти (Національний авіаційний університет);

Завацька Н. С., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології та соціальної роботи (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля);

Завацький В. Ю., доктор психологічних наук, професор кафедри практичної психології та соціальної роботи, (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля);

Завацький Ю. А., доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри здоров'я людини та фізичного виховання (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля);

Литвиненко О. Д., доктор психологічних наук, професор кафедри загальної психології і психології розвитку особистості (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Панов М. С., доктор психологічних наук, доцент, Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради;

Родіна Н. В., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри диференціальної і спеціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Яланська С. П., доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психології та педагогіки (Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка»)

Члени редакційної ради:

Дунасва Л. М. — доктор політичних наук, професор, декан факультету психології та соціальної роботи (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Кірсєва З. О. — доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної психології та психології розвитку особистості (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Чернявська Т. П. — доктор психологічних наук, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Кононенко А. О. — доктор психологічних наук, професор (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Подшивалкіна В. І. — доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної та прикладної психології (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова);

Мамічева О. В. — доктор психологічних наук, професор, декан факультету спеціальної освіти (Донбаський державний педагогічний університет);

Луньов В. С. — кандидат психологічних наук, доцент (Національний медичний університет імені О. О. Богомольця);

Пузирєвіч Н. Л. — кандидат психологічних наук, доцент (Білоруський державний педагогічний університет імені Максима Танка, Білорусь);

Петя Генкова — доктор наук з психології (Університет прикладних наук Оснабрюка, Германія);

Чавдарова Велислава Атанасова — доктор наук з психології (Великотирновський університет імені святих Кирила та Мефодія, Болгарія);

Zheng Jianhong — PhD in Psychological sciences, Professor, Vice Dean of School of Special Education & Dean of Department of Psychology (Lingnan Normal University, China);

Rimawi Omar — PhD in Psychological sciences (Head of the Department of Psychology, Al-Quds University, Palestine, Jerusalem)

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Odesa I. I. Mechnikov National University

PSYCHOLOGY AND SOCIAL WORK

Scientific journal

Published twice a year

Journal founded in July, 2006

Issue 1 (51). 2020

Odesa
«Astroprint»
2020

UDC 159.9(066)

Founder: Odesa I. I. Mechnikov National University

Editor-in-Chief: **O. I. Kononenko** — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor of the Department of Differential and Special Psychology (Odessa I. I. Mechnikov National University)

Members of the editorial board:

Borysyuk A. B. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Professor of Psychology and Sociology, Head of the Department of Psychology and Philosophy (Higher State Educational Institution of Ukraine "Bukovynian State Medical University", Ministry of Health of Ukraine)

Drobot O. V. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor (National Aviation University, Kyiv, Ukraine)

Zavatskaya N. E. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of the Department of Practical Psychology and Social Work (East Ukrainian National University V. Dahl, Ukraine)

Zavatsky V. Yu. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor of the Department of Practical Psychology and Social Work (East Ukrainian National University V. Dahl, Ukraine)

Zavatsky Yu. A. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Associate Professor, Head of the Department of Human Health and Physical Education (Volodymyr Dahl East Ukrainian National University, Ukraine)

Lytvynenko O. D. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Associate Professor Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine)

Panov M. S. — DrSc in Psychology, Associate Professor (Municipal Institution of Higher Education "Khortytsia National Training and Rehabilitation Academy" of Zaporizhzhya Regional Council, Ukraine)

Rodina N. V. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of the Department of Differential and Special Psychology Odessa (I. I. Mechnikov National University, Ukraine)

Yalanskaya S. P. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of General, Age and Practical Psychology (Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko)

Board members:

Dunayeva L. M. — DrSc in Political Science, Professor, Dean of the Faculty of Psychology and Social Work (Odessa I. I. Mechnikov National University)

Kireeva Z. O. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Head of the Department of General Psychology and Psychology of Personality Development (Odessa I. I. Mechnikov National University)

Chernyavskaya T. P. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor of the Department of Differential and Special Psychology (Odessa I. I. Mechnikov National University)

Kononenko A. O. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences, Professor Odessa I. I. Mechnikov National University)

Podshivalkina V. I. — DrSc in Sociology, Professor, Head of the Department of Social and Applied Psychology (Odessa I. I. Mechnikov National University)

Mamicheva O. V. — DrSc in Psychology (Doctor of Psychological Sciences), Professor, Dean of the Faculty of Special Education (Donbass State Pedagogical University)

Lunov V. Ye. — PhD in Psychological Sciences, Associate Professor (O. O. Bogomolets National Medical University)

Puzyrevich N. L. — PhD in Psychological Sciences, Associate Professor (Maxim Tank Belarusian State Pedagogical University, Belarus)

Petya Genkova — DrSc in Psychology (University of Applied Science Osnabrueck Germany)

Chavdarova Velislava Atanasova — DrSc in Psychology (St. Cyril and Methodius University of Veliko Turnovo, Bulgaria)

Zheng, Jianhong — PhD in Psychological sciences, Professor, Vice Dean of School of Special Education & Dean of Department of Psychology (Lingnan Normal University, China)

Rimawi Omar — PhD in Psychological sciences (Palestine, Jerusalem, Head of the Department of Psychology, Al-Quds University)

ЗМІСТ

Асєєва Ю. О. Особливості стилів сімейного виховання кібер-адиктів (очима дітей)	9
Байрамов Б. К вопросу построения политико-психологической модели удовлетворенности в отношениях между государством и гражданами	20
Буганова В. Н. Психологические особенности юности как этапа жизненного пути	36
Гопкало Ю. Застосування тілесно орієнтованої психотерапії як одного з методів у роботі з дітьми та сім'ями, що пережили травмуючі події	54
Дробот О. В. Мотивація студентів до дистанційного навчання в умовах пандемії	69
Заграй Л. Д., Федорук О. В. Психосемантичні конструкції лідерства у свідомості молоді: гендерний вимір	86
Капгалан Н. М. Залежна поведінка особистості як проблема сучасної психології	102
Кононенко А. О. Самопрезентація як регулятор діяльності викладача вищої школи	113
Кононенко О. І. Специфіка сучасних психологічних методів та організації дослідження перфекціонізму особистості	127
Купчишина В. Ч., Білецька Т. В. Психологічні проблеми прикордонників як відображення їх внутрішнього світу та шляхи їх вирішення	139

Пастрик Т. В.

Емоційна експресивність vs емоційне ставлення до осіб
із хронічними захворюваннями: концептуалізація
понять 154

Скворчевська Є. Л.

Прокрастинація як типова соціально-психологічна
проблема 165

CONTENTS

Asieieva Yu. O. Features Style Family Education of Cyber-Addicts (Through the Eyes of Children)	9
Bayramov B. On the Question of Building a Political and Psychological Model of Satisfaction in Relations Between the State and Citizens	20
Buganova V. M. Psychological Features of Youth as a Stage of the Way of Life	36
Hopkalo Yu. Using of Body-Oriented Psychotherapy as One of the Methods in Working with Children and Families who Have Survived Traumatic Events	54
Drobot O. V. Students' Motivation for Distance Learning in a Pandemic Situation	69
Zahrai L., Fedoruk O. Leadership Psychosemantic Constructs in the Consciousness of Youth: Gender Dimension	86
Kaptalan N. M. Dependent Personality Behavior as a Problem of Modern Psychology	102
Kononenko A. A. Self-Presentation as a Regulator of the Activity of a Higher Education Teacher	113
Kononenko O. I. Specificity of Modern Psychological Methods and Organization of Research of Personality Perfectionism ...	127
Kupchyshyna V. C., Biletska T. V. Psychological Problems of Borders as a Representation of Their Inner World and the Ways of Their Solution	139

Pastryk T.

Expressed Emotion vs. Attitude Towards Persons
with Chronic Disease: Conceptualizing Concepts 154

Skvorchevska Y. L.

Procrastination as a typical socio-psychological problem 165

УДК 159.923.2-053.6:004.738.5-042.72

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1\(51\).225347](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1(51).225347)

Асєєва Ю. О.

к. психол. н., завідувачка кафедри загальнонаукових,
соціальних та поведінкових дисциплін Одеського інституту
Міжрегіональної академії управління персоналом
dgyliya.as@gmail.com
ORCID: 0000-0003-3086-3993

ОСОБЛИВОСТІ СТИЛІВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ КІБЕР-АДИКТІВ (ОЧИМА ДІТЕЙ)

Останнім часом проблема розповсюдженості кібер-адикцій серед молодого покоління набуває все більшої актуальності. Відокремлення формуючих чинників, факторів ризику та груп ризику вимагають проведення експериментальних досліджень. З метою виявлення соціальних факторів, які можуть впливати на формування кібер-адикцій, ми звернули увагу на внутрішньосімейні відносини. Автором розкрито результати власного дослідження щодо виявлення особливостей стилів сімейного виховання кібер-адиктів. Виявлено, що серед груп дослідження осіб із проявами кібер-адикцій переважають: гіпопротекція, нерозвиненість батьківських почуттів, винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання, емоційне відторгнення, жорстоке поводження та переваги дитячих якостей.

Оскільки сім'я є лише частиною мікросоціуму особистості, то дослідження соціальних чинників, які можуть стати факторами формування кібер-адикції, триватиме і чим детальніше буде розглянуто взаємодію із найближчим соціумом кібер-адиктів, тим більше можливих соціальних чинників формування даної адикції буде відокремлено, що надасть змогу урахування їх при розробці профілактичних та психокорекційних заходів.

Ключові слова: кібер-адикції, нехімічна залежність, стилі сімейного виховання, соціальні фактори, кібер-адикти, мікросоціум.

Постановка проблеми. Сьогодні соціальне становлення молоді особистості протікає у двох площинах — матеріальній та кібер-реальності, кожна з них дозволяє особистості реалізовуватися в своїх різноманітних проявах, проте кіберпростір більш привабливий, оскільки дозволяє приміряти на себе значно більше образів власного «Я», відмовитись від спілкування, зв'язків із небажаними особами тощо. Тому вже зараз масштаби кібер-адикції, інтернет-залежності, гаджет-адикції та інших нехімічних залежностей, пов'язаних із інтерактивними технологіями, настільки суттєві, що їх виділяють у низку нових залежностей, котрі суттєво впливають на становлення молоді і суспільства в цілому [1; 5; 7; 10; 12; 15].

Гостро постає питання про виділення факторів ризику виникнення та розповсюдження кібер-адикцій. Дослідження чинників, формуючих адикції, є важливим аспектом профілактичної діяльності в сфері попередження залежної поведінки. Традиційно фактори ризику як умови, які спонукають до виникнення залежної поведінки, діляться на соціальні та психологічні.

До соціальних відносяться мікро- і макросоціальні фактори. Фактори ризику на мікросоціальному рівні обумовлені: сімейними стосунками, перебуванням дитини в навчальному закладі, групі однолітків [2–5; 9; 11; 13].

До психологічних чинників слід включити індивідуально-психологічні характеристики, а також враховувати моральну незрілість молоді особистості, підвищену тривожність, імпульсивність, ще не сформовану «Я-концепцію». Також привабливими у кіберпросторі для молоді особистості є можливість уникнення відповідальності, примірювання різноманітних ролей та образів тощо. Слід також враховувати низьку стійкість до емоційних навантажень, нестійкість інтересів, низьку стресостійкість і недостатню соціальну адаптацію, схильність до ризику тощо [1; 2; 4; 9; 10; 14; 15].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою розповсюдженості кібер-адикцій, інтернет-адикцій, гаджет-адикцій, комп'ютерної-залежності за останні роки цікавились фахівці різноманітних галузей науки: психології, психіатрії,

наркології (з позиції нехімічних видів адикцій), також соціології та педагогіки. Серед останніх сучасних досліджень даної проблематики можливо виокремити роботи: Аймедова К. В., Арестова О. Н., Войскунського О. Є., Голдберга І., Дорохова О. В., Ісакова Т. О., Кисельова М. С., Коула М., Моїсіл І., Москаленко В. Д., Тарасова О. В., Худякова О. В., Юр'євої Л. М., Янг К. та ін.

Формулювання цілей статті. У роботі ми приділили увагу групі соціальних факторів, що впливають на формування залежності, а оскільки сім'я є першою мікросоціальною групою, в яку входить особистість, то саме на виявлені деструктивних і негармонійних стилів виховання ми зосередили свою увагу. В деяких роботах сучасності описані деструктивні ролі, які грають батьки в дисфункціональних сім'ях: вибагливий батько, який критикує, батько відсторонений, відповідальний батько. Діти в таких дисфункціональних сім'ях також беруть на себе певні ролі: герой сім'ї, проблемна дитина, втрачена дитина і талісман сім'ї. Спільними особливостями дітей, які виконують всі ці ролі, є: душевний біль, страх, сором та вина, що безпосередньо впливає на схильність дитини до залежної поведінки. Гіпер- або гіпоопіка є ще одним із мікросоціальних факторів, що сприяють формуванню невпевненості в собі, соціальній дезорієнтації, страху невдач і в результаті патологічному формуванню залежності. Особливо необхідно відзначити стиль виховання батьків, що мають співзалежність, оскільки це одна з основних причин виникнення різних форм залежності у дітей [3–5; 9; 11–13].

Мета дослідження — виявлення особливостей стилів сімейного виховання кібер-адиктив очима дітей.

Методи дослідження: бібліографічний (аналіз, систематизація теоретичних даних та літературних джерел), історичний (дослідження виникнення, формування та розвитку поняття) та психодіагностичний, методика «Батьків оцінюють діти» (БОД, І. А. Фурманов і А. А. Аладьїним) [8], а також структуроване інтерв'ю, математико-статистична обробка даних, проведена за допомогою програми «Microsoft Excel, XP» і пакета статистичного аналізу SPSS 26.0 для Windows XP [6].

Виклад основного матеріалу. З метою виявлення соціальних факторів, які можуть впливати на формування кіберадикцій, ми звернули увагу на внутрішньосімейні відносини. Оскільки сім'я є найближчим і першим кругом соціальної взаємодії, який чинить на формування особистісних якостей найбільший вплив. А для побудови адекватного сімейного діагнозу з метою подальшого підбору методів психокорекції для респондентів основних груп дослідження було обрано дві методики «сім'я очима дитини» (Методика «Батьків оцінюють діти» (БОД) І. А. Фурманова і А. А. Аладьїна) і «сім'я очима батьків» («Аналіз сімейних взаємин» (АСВ) Є. Г. Ейдемільера, В. В. Юстицькіса).

Дослідження було проведено з дотриманням принципів біоетики та деонтології. Основними базами проведення дослідження були: Одеський національний медичний університет; Міжрегіональна Академія управління персоналом; КНП «Міська студентська поліклініка» Одеської міської ради, Громадська організація «Асоціація ЛГБТ «ЛІГА». Усім респондентам було оголошено тему та мету наукової роботи, також в ході бесіди неодноразово підкреслювалось, що участь у дослідженні є цілком добровільною і конфіденційною. Респондентам надавалося право не відповідати на будь-які питання і було роз'яснено можливість перервати опитування чи взагалі участь у дослідженні, нічого при цьому не пояснюючи.

Усього в дослідженні взяли участь 559 підлітків, із них 408 мали певні види кіберадикцій, та 151 особа, яка надали згоду увійти в групу порівняння (умовно здорові). З них 269 юнаків (48,12 % вибірки) у віці 14–21 рік, 290 дівчат (51,88 % вибірки) у віці 14–21 рік. Для проведення дослідження нами було виокремлено три блоки респондентів в залежності від віку, які мали внутрішній розподіл на основну групу та групу порівняння у вікових категоріях: від 14 до 15 років, це ОГЮ1 — 59 юнаків з ознаками залежності; ГПЮ1 — 21 умовно здоровий юнак; ОГД1 — 65 дівчат з ознаками залежності; ГПД1 — 25 умовно здорових дівчат; від 16 до 18 років, це ОГЮ2 — 72 юнака з ознаками залежності; ГПЮ2 — 26 умовно здорових юнаків; ОГД2 — 76 дівчат з ознаками залежності; ГПД2 — 28 умовно

здорових дівчат; від 19 до 21 років, це ОГЮЗ — 67 юнаків з ознаками залежності; ГПЮЗ — 24 умовно здорових юнака; ОГДЗ — 69 дівчат з ознаками залежності; ГПДЗ — 27 умовно здорових дівчат.

З метою більш детального визначення особливостей внутрішньосімейних стосунків на даному етапі ми дослідили сприйняття дітьми їхнього виховання. Нами була використана методика «Батьків оцінюють діти» (БОД), за результатами отриманих даних побудовано профілі по групах в усіх вікових категоріях. При порівнянні профілів досліджених груп можливо констатувати, що графік груп порівняння досліджених тяжіє до низького у порівнянні з діагностичними значеннями показників за усіма шкалами.

При аналізі отриманих даних від груп порівняння респондентів можливо зауважити, що у віковій категорії від 14 до 15 років серед юнаків (ГПЮ1) занижені показники від діагностичного значення за шкалами гіперпротекція, ігнорування потреб дитини, надмірність вимог-обов'язків та нестійкість стилю виховання. Вищі показники, ніж діагностичне значення, виявлено за шкалами недостатність вимог-заборон до дитини. Все це свідчить про наявність такого негармонічного стилю виховання, як підвищена моральна відповідальність, а також виявлено виховну невпевненість батьків. Серед дівчат (ГПД1) виявлено занижені показники від діагностичного значення за шкалами гіперпротекція, ігнорування потреб дитини та недостатність вимог-обов'язків дитини. Вищі показники, ніж діагностичне значення, виявлено за шкалою недостатність вимог-заборон до дитини. Що свідчить про наявність такого негармонічного стилю виховання, як підвищена моральна відповідальність та виховна невпевненість батьків. При розгляді отриманих результатів в осіб вікової категорії від 16 до 18 років (ГПЮ2 та ГПД2) виявлено занижені показники у шкалах ступеня задоволеності потреб дитини, недостатність вимог-обов'язків, надмірні санкції, а також низькі показники за шкалою виховна невпевненість батьків. При розгляді отриманих результатів респондентів у віковій категорії від 19 до 21 року виявлено тяжіння профілю серед юнаків (ГПЮ3) до низьких показни-

ків за шкалами гіперпротекція, ігнорування потреб дитини та виховна невпевненість батьків, а серед дівчат (ГПДЗ), ще виявлено низькі показники за шкалою винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання.

Таким чином, можливо зазначити, що для груп порівняння характерними є такі негармонійні стилі виховання, як підвищена моральна відповідальність та виховна невпевненість батьків.

При загальному огляді профілю можливо зазначити, що на відміну від профілю груп порівняння досліджених він тяжіє до високих показників за шкалами гіпопротекція та нерозвиненість батьківських почуттів у всіх вікових категоріях респондентів. Має дещо завищені показники за шкалами: ігнорування потреб дитини, недостатність вимог-обов'язків дитини, недостатність вимог-заборон до дитини, мінімальність санкцій, що свідчить про наявність в основних групах дослідження таких негармонійних стилів виховання, як емоційне відторгнення, гіпопротекція та жорстоке поводження з дітьми. Також серед респондентів всіх основних груп у всіх вікових категоріях спостерігаються завищені від діагностичного значення показники за шкалою виховна невпевненість батьків. Тобто батьки йдуть на поводу дитини, а дитина, знайшовши у батьків слабке місце, ними маніпулює. Наявність завищених від діагностичного значення показників за шкалами винесення конфлікту між подружжям у сферу виховання та нерозвиненість батьківських почуттів, яка пов'язана з гіпопротекцією, емоційним відторгненням, жорстоким поводженням, коли не враховуються потреби дитини, а важлива перемога над іншим із батьків. Слід також зауважити, що серед респондентів ОГЮ1, ОГЮ2, ОГЮ3 та ОГДЗ виявлено перевищення діагностичних значень за шкалою переваги дитячих якостей.

Висновки. Результати, отримані за методикою БОД, надають нам змогу відокремити певні маркери у внутрішньосімейних стосунках респондентів основних груп для подальшого урахування при розробці психокорекційних програм, детальний аналіз по віковим категоріям надає нам можливість врахувати ті негармонійні стилі виховання, які характерні для кожної за віковими категоріями досліджених та їх батьків.

Перспективи подальших досліджень. З огляду на те, що сім'я є лише частиною мікросоціуму особистості, то дослідження соціальних чинників, які можуть стати факторами формування кібер-адикції, триватиме. Планується розглянути порушення стилів сімейного виховання очима батьків, а також дослідити взаємовідносини в групах однолітків. На наш погляд, чим детальніше буде розглянуто взаємодію із найближчим соціумом кібер-адиктів, тим більше можливих соціальних чинників формування цієї адикції буде виокремлено, що надасть змогу урахувати їх при розробці профілактичних та психокорекційних заходів.

Список використаних джерел

1. Аймедов К. В. Особливості особистості підлітків, які страждають на комп'ютерну залежність // Наука і освіта : наук.-практ. журн. Південно-укр. нац. пед. ун-ту ім. К. Д. Ушинського. — 2012. — С. 9–13.
2. Асмолов А. Г. Психологическая модель интернет-зависимости личности. // Дистанционное и виртуальное обучение. — 2017. — № 7. — С. 5–7.
3. Бабаева Ю. Д., Войскунский А. Е., Смыслова О. В. Интернет: воздействие на личность // Психология зависимости: хрестоматия. — Минск: Харвест, 2014. — С. 175–222.
4. Вакуліч Т. М. Психологічний аналіз змісту та напрямів вивчення інтернет-залежності // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. — 2017. — № 16 (40). — С. 111–118.
5. Егоров А. Ю. «Социально приемлемые» аддикции // Психическое здоровье. — 2009. — № 12. — С. 25–38.
6. Лапач С. Н., Чубенко А. В., Бабич П. Н. Статистические методы в медико-биологических исследованиях с использованием Excel. — Киев: Морриону, 2001. — 408 с.
7. Лоскутова В. А. Интернет-зависимость — патология XXI века? // Вопросы ментальной медицины и экологии. — 2000. — Т. 6, № 1. — С. 11–13.
8. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты: уч. пособие. — Самара: Бахрах-М, 2002. — 672 с.
9. Юрьева Л. Н. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика : монография / Л. Н. Юрьева, Т. Ю. Болот. — Днепропетровск: Пороги, 2006. — 196 с.
10. Boram Jeong J., Yoon Lee Bo et. al. Associations of personality and clinical characteristics with excessive Internet and smartphone use in adolescents: A structural equation modeling approach // J. Addictive Behaviors. — 2020. — Vol. 11. — P. 25–33.
11. Bozoglan B. Systemic Approach and Digital Addiction, Multifaceted Approach to Digital Addiction and Its Treatment. — 2019. — P. 60–80.

12. Chwaszcz J., Lelonek-Kuleta B. Personality Traits, Strategies for Coping with Stress and the Level of Internet Addiction, a Study of Polish Secondary-School Students // *International Journal of Environmental Research and Public Health*. — 2018. — P. 987.
13. Pednekar N., Tung S. S. Role of parent and peer attachment, and family environment in discriminating between adolescents in low and high problematic internet use groups // *International Journal of Indian Psychology*. — 2017. — P. 97.
14. Young K. S. Psychology of computer use: addictive use of the internet: a case that breaks the stereotype // *Psychological reports*. — Vol. 79. — P. 899–902.
15. Zhaojun M., Pontesbc Q. N., Guangcan D. Internet gaming disorder and psychosocial well-being: A longitudinal study of older-aged adolescents and emerging adults // *J. Addictive Behaviors*. — 2020. — Vol. 11. — P. 5–11.

REFERENCES

1. Aymedov K. V. (2012) Osoblivosti osobistosti pidlitkiv, yaki strazhdayut na komp'yuternu zalezhnist, *Nauka i osvita: nauk.-prakt. zhurn. Pivdenoukr. nats. ped. un-tu im. K. D. Ushinskogo*, 9–13. [in Ukraine].
2. Asmolov A. G. (2017). *Psikhologicheskaya model' internet — zavisimosti lichnosti*. [Psychological model of the Internet — personality addiction]. *Distancionnoe i virtual'noe obuchenie. — Distance and virtual learning*, 5–7. [in Russian].
3. Babayeva Yu.D., Voiskunsky A. E, Smyslova O. V. (2014). *Internet: vozdeystvie na lichnost*. [Internet: impact on personality]. *Psikhologiya zavisimosti: Khrestomatiya*. Mn.: Kharvest. pp. 175–222. [in Ukrainian].
4. Vakulich, T. M. (2017). Psychological analysis of the content and directions of studying Internet addiction [Psikhologichnyi analiz zmistu ta napriamiv vyvchennia Internet-zalezhnosti]. *Scientific Journal of NPU, M. P. Draganova*, 16 (40), 111–118 [in Ukraine].
5. Ehorov A. Yu. (2009) «Sotsyalno pryemlyemye» ddyktsyy. [«Socially Acceptable» Addictions]. *Psykhycheskoe zdorove — Mental Health*. 12, 25–38. [in Ukrainian].
6. Lapach S. N., Chubenko A. V., Babich P. N. (2001). *Statisticheskie metody v mediko-biologicheskikh issledovaniyakh s ispol'zovaniem Excel* [Statistical methods in medical and biological research using Excel]. *Kiev: Morionyu* — *Kiev: Morionyu*, 408. [in Ukrainian].
7. Loskutova V. A. (2000). Ynternet zavysymost — patolohiya XXI veka? [Internet addiction — pathology of the XXI century?]. *Voprosy mentalnoi medytyny y ekolohyy — Questions of mental medicine and ecology*. (Vols. 6), (Issue 1), (p. 11–13). [in Ukrainian].
8. Raigorodsky, D. Ya. (2002). Practical psychodiagnostics. Techniques and tests [Prakticheskaya psihodiagnostika. Metodiki i testyi] *Uch. allowance. Samara: «Bahrah-M»*. 672 [in Russian].

9. Iureva L. N. (2006). *Kompiuternaia zavysymost: formirovaniye, dyagnostyka, korrektsiya y profylaktyka: Monografyia*. [Computer addiction: the formation, diagnosis, correction and prevention: Monograph]. 196. [in Ukraine].
10. Boram Jeong, J., Yoon, Lee Bo, et. al. (2020). Associations of personality and clinical characteristics with excessive Internet and smartphone use in adolescents: A structural equation modeling approach. *Addictive Behaviors*, 11, 25–33 [in English].
11. Bozoglan B. (2019). Systemic Approach and Digital Addiction, Multifaceted Approach to Digital Addiction and Its Treatment. P. 60–80. [in English].
12. Chwaszcz J., Lelonek-Kuleta B. (2018). Personality Traits, Strategies for Coping with Stress and the Level of Internet Addiction, a Study of Polish Secondary-School Students. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. P. 987. [in English].
13. Pednekar N., Tung S. S. (2017). Role of parent and peer attachment, and family environment in discriminating between adolescents in low and high problematic internet use groups. *International Journal of Indian Psychology*. P. 97. [in English].
14. Yang K. S. (1996). Psychology of computer use: addictive use of the internet: a case that breaks the stereotype, *Psychological reports*. Vol. 79, P. 899–902. [in English].
15. Zhaojun, M., & Pontesbc, Q. N., & Guangcan D. (2020). Internet gaming disorder and psychosocial well-being: A longitudinal study of older-aged adolescents and emerging adults. *J. Addictive Behaviors*. 11, P. 5–11 [in English].

Асеева Ю. А.

к. психол. н., заведующая кафедрой общенаучных, социальных и поведенческих дисциплин Одесского института Межрегиональной академии управления персоналом

ОСОБЕННОСТИ СТИЛЕЙ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ КИБЕР-АДДИКТОВ (ГЛАЗАМИ ДЕТЕЙ)

В последнее время проблема распространенности кибер-аддикций среди молодого поколения приобретает все большую актуальность. Выделение формирующих факторов, факторов риска и групп риска требуют проведения экспериментальных исследований. С целью выявления социальных факторов, которые могут влиять на формирование кибер-аддикций, мы обратили внимание на внутрисемейные отношения. Автором описаны результаты собственного исследования по выявлению особенностей стилей семейного воспитания кибер-аддиктов. Установлено, что среди групп респондентов с проявлениями кибер-аддикций преобладают: гипопротекция, неразвитость родительских

чувств, вынесение конфликта между супругами в сферу воспитания, эмоциональное отторжение, жестокое обращение и предпочтение детских качеств.

Поскольку семья является лишь частью микросоциума личности, то исследования социальных факторов, которые могут стать факторами формирования кибер-аддикций, следует продолжать и чем подробнее будет рассмотрено взаимодействие с ближайшим социумом кибер-аддиктов, тем больше возможных социальных факторов формирования данной аддикции будет выделено, что даст возможность учесть их при разработке профилактических и психокоррекционных программ.

Ключевые слова: кибер-аддикции, нехимическая зависимость, стили семейного воспитания, социальные факторы, кибер-аддикты, микросоциумом.

Asieieva Y. O.

PhD, Head of the Department of General Scientific, Social and Behavioral Disciplines of the Odessa Institute of the Interregional Academy of Personnel Management

FEATURES STYLE FAMILY EDUCATION OF CYBER-ADDICTS (THROUGH THE EYES OF CHILDREN)

The identification of risk factors is an important aspect of preventive activities in the field of prevention of addictive behavior. In order to identify social factors that may influence the formation of cyber-addictions, we turned our attention to family relationships. Because, the family is the closest and first circle of social interaction, that has the greatest impact on the formation of personal qualities.

The purpose of the study is to identify the features of family parenting styles of cyber-addicts through the eyes of children.

Research methods: bibliographic (analysis, systematization, theoretical data and literature sources), historical (study of the origin, formation and development of the concept) and psychodiagnostic, Methodology «Parents are evaluated by children» (I. A. Furmanov and A. A. Aladdin), as well as a structured interview, mathematical and statistical data processing was performed using the program «Microsoft Excel, XP» and «SPSS 26.0 for Windows XP».

It was found that among the study groups of people with cyber-addictions predominate: hypoprotection, underdevelopment of parental feel-

ings, conflict between spouses in the field of education, emotional rejection, abuse and the benefits of child qualities.

Since the family is only a part of the personality microsociety, the study of social factors that can become factors in the formation of cyber addictions should be continued, this will make it possible to highlight additional social factors in the formation of this addiction and take them into account when developing preventive and psychocorrectional programs.

Key words: cyber-addictions, non-chemical dependence, styles of family upbringing, social factors, cyber-addicts, microsociety.

Стаття надійшла до редакції 28.11.2020

УДК 316.65

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1\(51\).225363](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1(51).225363)

Байрамов Б.

аспірант кафедри психології ІПК ГСЗ України, коуч,
НЛП-тренер

e-mail: babekbayramov@gmail.com

ORCID: 0000-0002-0080-7301

**К ВОПРОСУ ПОСТРОЕНИЯ ПОЛИТИКО-
ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ УДОВЛЕТВОРЕННОСТИ
В ОТНОШЕНИЯХ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВОМ И
ГРАЖДАНАМИ**

Статья посвящена построению политико-психологической модели удовлетворенности в отношениях между государством и гражданами. В тексте описаны основные параметры удовлетворенности отношениями, среди которых выделены: 1) особенности коммуникации между государством и гражданами; 2) соответствие гражданской и государственной идентичностей; 3) соотношение ожиданий граждан и действий правительства. Анализ параметров проводится с помощью коммуникационной модели НЛП, концепции существования множественной идентичности личности и системного подхода. Диалектический характер формирования личностной идентичности граждан позволил уточнить диалектическую природу развития идентичности государственного субъекта, что развило представления о структуре их взаимоотношений. Отдельное внимание уделено удовлетворенности граждан деятельностью правительства. В частности выявлено, что удовлетворенность обратно пропорциональна ожиданиям граждан.

Ключевые слова: удовлетворенность отношениями между государством и гражданами, составляющие удовлетворенности отношениями между государственным субъектом и гражданами, гражданская и государственная идентичности, ожидания граждан, действия правительства.

Постановка проблемы и ее актуальность. В современной политической психологии принято исследовать психологические

аспекты политического сознания и политической культуры, психологию больших и малых социальных групп, лидерство и элиты, психологию власти, ее воздействие на политических субъектов и их коммуникацию [2; 3; 7; 11]. Отдельное внимание уделяется психологическим аспектам манипулятивного политического влияния, управлению общественным мнением и пр. [2; 3; 7; 8; 13]. Актуальным в наше время становится изучение национально-этнических сообществ и связанных с ними видов идентичностей [6; 7; 12]. Исследованиям удовлетворенности отношениями граждан с государством уделяется гораздо меньше внимания в психологической литературе [7; 13]. Хотя, на наш взгляд, удовлетворенность отношениями выступает не только важным фактором формирования патриотизма, электоральной и политической активности, вовлеченности в политическую жизнь страны, но и влияет на остальные образующие государства: экономическую, социальную и даже военную сферы.

В своей статье мы рассмотрим составляющие удовлетворенности в отношениях между государством и гражданами, а также предложим политико-психологическую модель, которая позволяет влиять на удовлетворенность этими отношениями. Ключевой идеей нашей модели является то, что удовлетворенность отношениями связана с такими параметрами, как: 1) особенности коммуникации между государством и гражданами; 2) соответствие гражданской и государственной идентичностей; 3) соотношение ожиданий граждан и действий правительства.

Формулирование целей статьи. Нашими основными целями выступают: 1) построение политико-психологической модели удовлетворенности отношениями субъектов политической активности; 2) описание структурных параметров самого понятия удовлетворенности отношениями в системе государства.

Методы исследования и их обоснование. В качестве основной методологии работы мы используем концептуальные представления о психологии государства как субъекта политической активности [2; 3; 7; 12], методологию системного подхода и лингвистический анализ НЛП. Методами исследования выступают: 1) общетеоретические: междисциплинарный анализ и

синтез литературы по психологии, лингвистической и политической психологии по проблеме исследования; систематизация, обобщение и интерпретация имеющихся теоретических подходов и эмпирических фактов; 2) системно-структурный анализ как основной способ организации исследования; 3) нарративные и психолингвистические методы НЛП.

Анализ последних исследований и публикаций. Технологическое развитие и появление онлайн реальности влекут за собой смену ценностей, вкусов, политических предпочтений и политического поведения граждан. В связи с этим использование психологических методов для обеспечения удовлетворенности взаимоотношениями между правительством и обществом становится все более актуальным.

Удовлетворенность взаимодействием между государством и гражданами влияет на общественное мнение [2; 7], на доверие к политическим элитам [3], на поведение в избирательном процессе [8; 13], на возникновение протестного поведения [7], на развитие межнациональных и межэтнических конфликтов [12], на патриотизм и изменение политического самосознание в целом [7].

Головатый М. Ф. отмечает, что человек может быть одновременно и субъектом и объектом политики. Потенциальная возможность быть включенным в определенные дела государства повышает самооценку личности. Следствием этого становится удовлетворенность правительством и его политикой, в рамках которой субъекту находится место [3]. Важной, с точки зрения повышения удовлетворенности граждан, становится и возможность влиять на политические элиты с помощью электоральной активности [7]. Последняя не только обеспечивает чувство включенности в политическую жизнь, но и способствует обновлению политических элит, стимулирует к развитию политических лидеров, влечет изменения прежних политических установок и ценностей [2; 8].

Доверие к правительству усиливает отсутствие политической коррупции, что также является ключевым компонентом удовлетворенности действиями государства [7]. Все перечисленные компоненты в значительной мере исследованы и систе-

мативированы в политической психологии. Нас же интересуют процессы, которые хоть и влияют на удовлетворенность, но в силу ряда обстоятельств остались вне научной рефлексии. Мы имеем в виду ожидания граждан, особенности коммуникации между субъектами политической активности и взаимозависимость гражданской и государственной идентичностей. В связи с тем, что мы используем методологию НЛП и коучинга, то феномены будут иначе ментализованы. Это позволит открыть в них дополнительные грани.

Изложение основного материала исследования. Как было сказано, удовлетворенность отношениями между государством и гражданами зависит от ряда параметров. В первую очередь, среди них мы выделяем особенности коммуникации между государством как субъектом (государственный субъект) и отдельными субъектами-гражданами. Материальным субстратом этих коммуникаций выступают СМИ, официальные лица-представители государства и политико-экономическая деятельность правительства. Обратная связь поступает через различного рода опросы общественного мнения, исследование активности лидеров мнений, изучение поведения населения. Следует отметить, что государственный субъект никогда не вступает в непосредственную коммуникацию с гражданами. Это всегда системное взаимодействие, которое отличается опосредованностью, открытостью к интерпретациям, субъективными истолкованиями и домыслами. Государственный субъект и граждане вырабатывают взаимное отношение не только на основе того, что им известно друг о друге, но в большей степени, на основе механизмов стереотипизации, социальной рефлексии, когнитивной атрибуции и прочих механизмов социальной перцепции. Именно поэтому важность настроек коммуникации трудно переоценить. От этих настроек зависит взаимная удовлетворенность граждан и государства, а также понимание гражданами государственных политики и решений.

Модель коммуникации между гражданином и государством базируется на восприятии человеком процессов в мире. Среди всех коммуникационных моделей наиболее полно, с точки зрения анализа системного взаимодействия, подходит коммуни-

кационная модель НЛП. В рамках этой модели рассматривают пять этапов коммуникации [4]:

1. Человек получает информацию от мира через органы чувств (зрение, слух, осязание, вкус и запах).

2. Полученная информация сортируется по фильтрам восприятия, среди которых выделяют три основных: 1) удаление; 2) искажение; 3) обобщение.

3. Информация перерабатывается в человеческом мозге и порождает смыслы. В НЛП рассматривают 3 типа значений: 1) возможность и польза; 2) опасность и вред; 3) нейтральность.

4. Информация, интерпретируемая как возможности или угрозы, порождает положительные (в первом случае) или отрицательные (во второй ситуации) эмоции. Нейтральная информация не мотивирует действовать, так как не имеет для человека сигнального значения.

5. Возможности или угрозы вызывают у человека активность различной интенсивности и модальности. Эта активность сопровождается и опосредуется смыслами. Таким образом возникает осмысленное поведение.

Пять этапов переработки информации и построенной на этом коммуникации можно описать еще и таким образом: человек получает информацию из мира, пропускает ее через фильтры восприятия, обрабатывает в своем мозге, интерпретирует и реагирует/коммуницирует в соответствии с тем значением, которое он придает этой информации. При этом модальность восприятия, которая задана распределением по шкале: «не понравилось, нейтрально, понравилось», мотивирует поведение и в целом активность человека.

Рассмотренные этапы переработки информации приводят к вопросу о том, как можно учитывать эту модель при анализе коммуникации между гражданами и государственным субъектом? Мы считаем, что модель важна в связи с тем, что она позволяет понимать значение для граждан информационного модуля «угрозы». Анализируя четвертый этап переработки информации, мы столкнулись с тем, что поведение мотивируют только два информационных модуля. Полюс «угрозы» — один из них. Что характерно, информационные модули мотивируют

активность не только населения, но и самого государственного субъекта. В случае с полюсом «угрозы» возникает необходимость контейнирования отрицательных смыслов при сохранении побудительной силы самого модуса. Один из инструментов для работы с информационными угрозами предлагает НЛП. Особенность этого инструмента в том, что он не лишает угрозу мотивационной активности, а переструктурирует отрицательную информацию, меняет рамку ее восприятия, и сохраняет при этом побудительную силу к изменениям. Инструмент этот носит название рефрейминг.

Прежде чем исследовать рефрейминг, обсудим еще один параметр удовлетворенности отношениями между государством и гражданами. Он базируется на утверждении о важности согласования гражданской и государственной идентичностей.

Концепциям идентичности, ее формирования и развития уделено значительное внимание в психологии [1; 5; 10], психоанализе [9; 14] и политической психологии [7; 12]. Идентичность понимается как субъективно переживаемая самотождественность [10], а идентификация — как процесс ее формирования [14], который происходит по законам усвоения представлений о значимых людях, наиболее актуальных ролевых моделях и нормативных аспектах поведения [9; 10; 12; 14].

В статье будем опираться на концепцию, согласно которой у человека может быть много идентичностей [5; 7]. Согласно этой концепции, идентичности определяются средой, в которой находится человек, его позицией в этой среде, известным ролевым репертуаром, навыками и пр. Можно говорить о том, что люди представлены соответствующими своеобразиями в разных средах. Идентичности — это психологические системы, регулирующие отношения человека с миром. Эти системы состоят из многих разнодинамичных подсистем. Тот факт, что динамика психической активности, когнитивного, эмоционального и ценностного обслуживания в подсистемах различна, приводит к тому, что одни подсистемы выходят на первый план, другие находятся в тени. При этом «теневые» идентичности актуализируются и становятся фигурами внимания в том случае, когда фрустрирован баланс в соответствующих подсистемах. Гражд-

данская идентичность — важная часть идентичности личности. Она «обостряется» и выходит на первый план всегда, когда личность испытывает неудовлетворенность в своих ожиданиях от действий власти. И эта идентичность может «захватывать» энергию личности, начинать определять ее мысли, эмоции и поведение, что вторично приводит к протестам, выходу на улицу, саботажу приказов власти и др. Этот факт мы хотим подчеркнуть.

Другой момент, который важен в контексте наших рассуждений, состоит в том, что идентичности — это системы, которые определяют, является ли произошедшее событие возможностью или угрозой для самого субъекта. Иными словами, идентичность, регулируемая лежащими в ее основе убеждениями, переопределяет событие и присваивает ему тот или иной смысл. Впоследствии уже этот смысл начинает мотивировать поведение. В том случае, когда речь идет о гражданском поведении, можно говорить, что оно мотивировано гражданской идентичностью и степенью ее сформированности. Таким образом, обнаруживаем, что на поведение субъектов влияют не только коммуникации между ними, но также их убеждения и идентичности. Это второй важный параметр, который необходимо учитывать для анализа степени удовлетворенности в отношениях между государством и гражданами.

Сказанное имеет отношение и к идентичности государственного субъекта. Государственный субъект, как и гражданский, имеет свою сформированную идентичность, построенную на ценностях и убеждениях, во многом унаследованных от прошлых правительств. Сложность анализа идентичности государственного субъекта связана с тем, что, будучи системой больших подсистем, идентичность государства испытывает влияние ментальности нации и отраженных в ней ценностей. Это делает идентичность государственного субъекта в некоторой степени независимой от конкретных исполнителей государственных ролей. И в то же время государственная идентичность влияет на этих исполнителей, как и на всех граждан государства. В этом процессе прослеживается диалектический характер формирования идентичности государственного субъекта, и этот же про-

цесс раскрывает диалектическую природу развития личностной идентичности граждан той или иной страны. Заметим, что часть идентичности государственного субъекта, с которой граждане больше всего взаимодействуют в повседневной жизни, представляет собой исполнительную ветвь власти. Именно она окрашивает взаимоотношения в системе «государство — граждане».

Наконец, третьим параметром степени удовлетворенности в отношениях между гражданами и государством является достижение баланса ожиданий граждан и действий правительства.

Исследуя ожидания граждан от действий правительства, мы обнаружили удивительную закономерность: ожидания растут тем больше, чем больше правительство производит в отношении своих граждан действий, имеющих социальную направленность. Например, если посмотреть на страны, в которых текущее социальное положение населения улучшилось по сравнению с двадцатилетней давностью, то мы увидим, что уровень психологической удовлетворенности граждан действиями правительства не сильно увеличился [7]. Связано это с тем, что ожидания граждан выше, чем двадцать лет назад. И степень реализации социальных программ правительства просто не успевает подтягиваться за ожиданиями граждан. А если и успевает, то ожидания начинают расти еще быстрее или появляются абсолютно новые вызовы к действиям власти. Объяснить это возможно с помощью нескольких моментов. Во-первых, повышение ожиданий связано с ростом уровня жизни граждан. У населения развиваются и формируются новые потребности. Старые нужды теряют мотивационные функции и заменяются новыми. Модель иерархии потребностей А. Маслоу объясняет в том числе и тот факт, что личность стремится выйти за свои социальные и психологические границы. Развитие ожиданий является следствием развития личности, в том числе и отражением изменения ее мотивационно-потребностной сферы. Государство, которое удовлетворяет базовые нужды населения, вступает с ним в новые взаимоотношения, в рамках которых растут и требования населения, его ожидания от действий вла-

сти. Все это мы имеем возможность пронаблюдать на примере Европейского Союза, где удовлетворение витальных потребностей отошло на второй план, а на первый все более выходят экзистенциальная коммуникация граждан и их правительства.

Во-вторых, на повышение ожиданий населения в значительной степени влияют кандидаты во власть. Именно они дают обещания, обращают внимание на неудовлетворительные части коммуникации между населением и государством, что влечет за собой переоценку и переосмысление прежних коммуникаций и ожидание новых взаимоотношений с властью, которые будут построены на качественно ином уровне. Сменяемость власти приводит к созданию альтернативной оппозиции. Эта оппозиция опять обращает внимание на недостатки и нехватки в коммуникации. И так далее. В конечном итоге, уровень неудовлетворенности постоянно поддерживается в подогретом состоянии и становится в некотором роде топливом политической активности.

В-третьих, и на этом мы сделаем акцент, обещания кандидатов формируют особую идеологическую установку, в рамках которой население начинает ожидать действий от избираемой власти. В позиции ожидания население становится пассивным, а власти делегирует активную роль. При этом контроль за изменениями также передается правительству. Формируется своеобразная диспозиция ролей, в рамках которой активность достается власти, а пассивность — населению. Пассивная позиция приводит к нарастанию недовольства, так как это остается единственным выходом энергии населения. Развивая эту идею дальше, можно сказать, что рост гражданского самосознания и политической активности масс являются позитивными и ресурсными процессами, формирующими «взрослую» гражданскую позицию населения. Этот же процесс возвращает субъективное чувство контроля над ситуацией, удовлетворенность от собственной субъектности и увеличивает степень удовлетворенности от взаимоотношений с властью (в том числе и за счет снижения ожиданий от нее).

В силу того, что политика государства направлена не на отдельных лиц, а на категории граждан, и создана для управле-

ния массами, самой власти практически невозможно удовлетворить запросы и ожидания каждого отдельного субъекта. По этой причине граждане редко бывают единодушны и полностью удовлетворены работой правительства. Решение мы видим опять же в уменьшении ожиданий субъектов политической активности друг от друга. Если попробовать выразить описанный процесс с помощью модели, то ее можно представить на рис. 1.

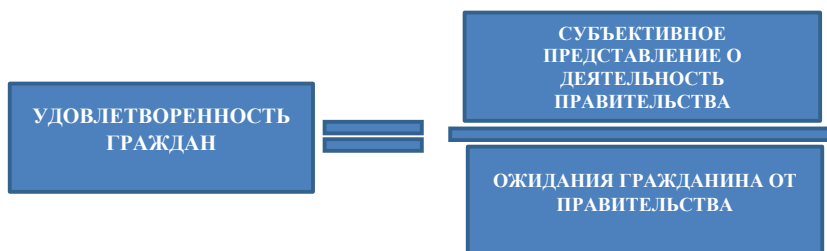

Рис. 1. Модель удовлетворенности граждан деятельностью правительства

Из модели видно, что удовлетворенность граждан деятельностью правительства обратно пропорциональна ожиданиям. Также модель обнаруживает и два направления, которые позволяют обеспечить повышение удовлетворенности граждан: а) формирование у населения представлений об улучшений работы правительства; б) снижение ожиданий граждан.

Динамику ожиданий граждан от действий власти можно проиллюстрировать картинкой в сознании, представленной на рис. 2. Гражданин сравнивает свои ожидания с представлениями о том, что делает правительство. Если расхождения при этом сравнении значительны, то он недоволен (рис. 2). Правительство, в свою очередь, может менять свое поведение и действует в соответствии с ответами и той обратной связью, которые получает от граждан. Таким образом, цикл отношений между государством и гражданами продолжается в динамичной форме.

В контексте обсуждаемой темы повышения удовлетворенности в отношениях между государством и гражданами рассмо-

трим уже ставший историческим пример Карабахской войны (сентябрь–ноябрь 2020).

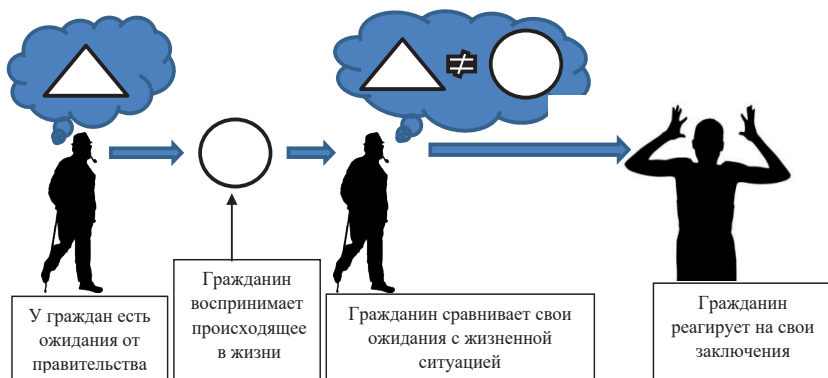

Рис. 2. Модель динамики ожиданий граждан от действий власти

Нагорный Карабах является исторической территорией Азербайджанской Республики, которая была аннексирована Республикой Армения. Военный конфликт между странами длился с 1988 по 1994 годы. С 1994 года Нагорный Карабах и семь прилегающих к нему районов отошли к Армении и почти 30 лет находились под армянской оккупацией. Советом Безопасности ООН было принято четыре резолюции (№№ 822, 853, 874 и 884) о немедленном и безоговорочном выводе армянских войск из Нагорного Карабаха, которые оставались невыполненными. 27 сентября 2021 после обстрела ряда приграничных населённых пунктов Азербайджана азербайджанская армия перешла контрнаступление. Так началась вторая карабахская война. Война длилась менее полутора месяц и закончилась 10 ноября 2020 г. подписанием мирных соглашений. Их результатом стало возвращение Азербайджану самого Нагорного Карабаха и прилегающих к нему территорий, а также обеспечение строительства новых транспортных коммуникаций, соединяющих Нахичеванскую Автономную Республику и западные районы Азербайджана.

Если проследить, как менялась поддержка правительства Азербайджана со стороны населения, то мы обнаружим резкий всплеск патриотизма и доверия сразу после того, как азербайджанская армия начала освобождать части оккупированных территорий. Симпатии граждан к правительству еще более усилились после освобождения Шуши и достигли максимума вслед за подписанием мирного договора. Население выходило на улицы, праздновало возвращение своей территории, ликовало, проявляло солидарность. Даже оппозиционные партии и блогеры, которые всегда резко критиковали власть, приветствовали и поддерживали президента Азербайджана. Заметим, что в ходе 44-дневной войны правительство Азербайджана в значительной степени использовало силу зарубежных и местных СМИ, дав более 30 интервью, и своевременно информируя население о происходящих событиях. В том числе неоднократно выступал Ильхам Алиев.

Что мы хотим проиллюстрировать этим примером? Граждане Азербайджана не ожидали ни самой этой войны (хотя разговоры о ее необходимости велись в обществе), ни такого скорого результата от действий правительства и армии в ходе войны. Итог работы правительства превзошел ожидания граждан, что привело к внезапному росту удовлетворенности действиями правительства, повышению лояльности, патриотизма и гордости.

То есть, чтобы население было удовлетворено работой правительства, его ожидания должны быть либо полностью оправданы, либо результаты деятельности правительства должны превосходить ожидания. Это наше глубокое убеждение. С другой стороны, если ожидания граждан выше, чем возможности правительства, на помощь может приходиться рефрейминг, как инструмент переосмысления происходящей ситуации. Одним из параметров такого рефрейминга должна выступать работа с идентичностями граждан и государства.

Выводы. Системный подход позволяет исследовать политические и психологические аспекты динамики взаимоотношений граждан и власти. Сравнительный анализ деятельности правительства в отношении к ожиданиям граждан является ключевым фактором в понимании удовлетворенности граждан

отношениями с властью. К другим составляющим удовлетворенности в отношениях между государством и населением относятся: выстраивание грамотной коммуникации между государством и гражданами и приведение во взаимное соответствие гражданской и государственной идентичностей. Три составляющих взаимосвязаны между собой и образуют политико-психологическую модель удовлетворенности в отношениях между государством и гражданами.

Список использованных источников

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 400 с.
2. Васютинський В. Інтеракційна психологія влади. Київ : Київський славистичний університет, 2005. 492 с.
3. Головатий М. Ф. Політична психологія: підручник. К. : ЦУЛ, 2009. 400 с.
4. Дилтс Р. Изменение убеждений с помощью НЛП. Москва : Класс, 2006. 192 с.
5. Кейсельман (Дорожкин) В. Р. О внутреннем преступнике: заметки из терапевтического кабинета. Киев: Феникс, 2019. 224 с.
6. Коваленко А. Б. Соціальна ідентичність як механізм адаптації під час суспільної кризи // Соціальна ідентичність особистості в модернових умовах : колективна монографія / за ред. І. Ф. Аршави (у співавторстві). Дніпро : Видавець Біла К. О., 2018. 307 с. С. 223–257.
7. Козирев Н. П. Політична психологія: навчальний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2018. 648 с.
8. Лозинський О. М. Політична психологія: навчальний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2011. 228 с.
9. Малер М., Пайн Ф., Бергман А. Психологическое рождение человеческого младенца. Москва : Когито-Центр, 2011. 416 с.
10. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст. Проблемы становления личности. Москва : Мир, 1994. 320 с.
11. Слюсаревський М. Політична психологія як наука, предмет і проблематика // Соціальна психологія. 2009. № 5. С. 3–20.
12. Соціальна ідентичність особистості в модернових умовах ; колективна монографія / за ред. І. Ф. Аршави. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2018. 307 с.
13. Траверсе Т. М. Психологія політичного мислення : монографія. К. : Парлам. вид-во, 2015. 416 с.
14. Эриксон Э. Детство и общество. Санкт-Петербург : Ленато, 1996. 592 с.

REFERENCES

1. Bozhovich L. I. (2008) Lichnost' i ee formirovanie v detskom vozraste. [Personality and its formation in childhood] Sankt-Peterburg : Piter, 400 p. [in Russian]
2. Vasiutynskiy V. (2005) Interaktsiina psikhologhiia vldy. [Interactional psychology of power] Kyiv : Kyivskiy slavistychnyi universytet, 492 p. [in Ukrainian]
3. Holovatyi M. F. (2009) Politychna psikhologhiia: pidruchnyk. [Political psychology: textbook] Kyiv : TsUL, 400 p. [in Ukrainian]
4. Dilts R. (2006) Izmenenie ubezhdenij s pomoshh'ju NLP. [Changing beliefs with NLP] Moscow : Klass, 192 p. [in Russian]
5. Kejsel'man (Dorozhkin) V. R. (2019) O vnutrennem prestupnike: zametki iz terapevticheskogo kabineta. [On the Inner Criminal: Notes from Therapy Room] Kyiv: Feniks, 224 p. [in Russian]
6. Kovalenko A. B. (2018) Sotsialna identychnist yak mekhanizm adaptatsii pid chas suspilnoi kryzy [Social identity as a mechanism of adaptation during a social crisis] // Sotsialna identychnist osobystosti v modernovykh umovakh; kolektyvna monohrafiia [Social identity of the individual in modern conditions: collective monograph] / za red..I. F. Arshavy /u spivavtorstvi/ — Dnipro: Vydavets Bila K. O. — 307 p. — pp. 223-257 [in Ukrainian]
7. Kozryriev N. P. (2018) Politychna psikhologhiia: navchalnyi posibnyk. [Political psychology: a textbook] Lviv : LvDUVS, 648 p. [in Ukrainian]
8. Lozynskiy O. M. (2011) Politychna psikhologhiia: navchalnyi posibnyk. [Political psychology: a textbook] Lviv : LvDUVS, 228 p. [in Ukrainian]
9. Maler M., Pajm F., Bergman A. (2011) Psihologicheskoe rozhdenie chelovecheskogo mladenca. [The psychological birth of the human infant] Moscow : Kogito-Centr. 416 p. [in Russian]
10. Remshmidt H. (1994) Podrostkovyj i junosheskij vozrast. Problemy stanovlenija lichnosti. [Adolescence and early adulthood. Problems of personality formation] Moscow : Mir, 320 p. [in Russian]
11. Sliusarevskiy M. (2009) Politychna psikhologhiia yak nauka, predmet i problematyka [Political psychology as a science, subject and issues] / Sotsialna psikhologhiia. [Social psychology] No5. pp. 3-20. [in Ukrainian]
12. Sotsialna identychnist osobystosti v modernovykh umovakh; kolektyvna monohrafiia [Social identity of the individual in modern conditions: collective monograph] (2018) / za red..I. F. Arshavy. Dnipro : Vydavets Bila K. O. — 307 p. [in Ukrainian]
13. Traverse T. M. (2015) Psikhologhiia politychnoho myslennia: monohrafiia. [Psychology of political thinking: monograph] Kyiv : Parlam. vyd-vo, 416 p. [in Ukrainian]
14. Jerikson Je. (1996) Detstvo i obshhestvo. [Childhood and society] Sankt-Peterburg : Lenato, 1996. 592 p. [in Russian]

Байрамов Б.

аспірант кафедри психології ІПК ДСЗ України, коуч, НЛП-тренер

ДО ПИТАННЯ ПОБУДОВИ ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ МОДЕЛІ ЗАДОВОЛЕНOSTІ У ВІДНОСИНАХ МІЖ ДЕРЖАВОЮ І ГРОМАДЯНАМИ

Стаття присвячена побудові політико-психологічної моделі задоволеності у відносинах між державою та громадянами. У тексті описані основні параметри задоволеності відносинами, серед яких виділено: 1) особливості комунікації між державою та громадянами; 2) відповідність громадянської і державної ідентичностей; 3) співвідношення очікувань громадян і дій уряду. Аналіз параметрів проводиться за допомогою комунікаційної моделі НЛП, концепції існування множинної ідентичності особистості і системного підходу. Діалектичний характер формування особистісної ідентичності громадян дозволив уточнити діалектичну природу розвитку ідентичності державного суб'єкта, що розвинуло уявлення про структуру їхніх стосунків. Окрему увагу приділено задоволеності громадян діяльністю уряду. Зокрема виявлено, що задоволеність зворотно пропорційна очікуванням громадян.

Ключові слова: задоволеність відносинами між державою і громадянами, складові задоволеності відносинами між державним суб'єктом і громадянами, громадянська і державна ідентичність, очікування громадян, дії уряду.

Баурамов В.

postgraduate student of the Department of Psychology at Ukrainian State Employment Service Training Institute (USESTI), coach, NLP-trainer

ON THE QUESTION OF BUILDING A POLITICAL AND PSYCHOLOGICAL MODEL OF SATISFACTION IN RELATIONS BETWEEN THE STATE AND CITIZENS

The article is devoted to the construction of a politico-psychological model of satisfaction in relations between a state and citizens. The text describes the main parameters of satisfaction with relationships, among which are highlighted: 1) the features of communication between a state and citizens; 2) correspondence of civil and state identities; 3) the ratio of citizens' expectations and government actions. The analysis of the

parameters is carried out using the NLP communication model, the concept of the existence of multiple personality identities and a systematic approach. The dialectical nature of the formation of the personal identity of citizens made it possible to clarify the dialectical nature of the development of the identity of the state subject, that developed the idea of the structure of their relationship. Special attention is paid to the satisfaction of citizens with the activities of the government. In particular, it was found that satisfaction is inversely proportional to the expectations of citizens. It was also possible to attribute to the components of satisfaction in relations between the state and the population such conditions as building competent communication between the state and citizens and bringing civil and state identities into mutual conformity. The three components are interconnected and form a political and psychological model of satisfaction in relations between the state and citizens.

Key words: satisfaction with the relationship between the state and citizens, components of satisfaction with the relationship between the state entity and citizens, civil and state identity, citizens' expectations, government actions.

Стаття надійшла до редакції 29.11.2020

УДК 159.92

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1\(51\).225372](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1(51).225372)

Буганова В. Н.

кандидат психологических наук, доцент

Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

ORCID: 0000-0002-9090-5297

e-mail: vandaa@ukr.net

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЮНОШЕСТВА
КАК ЭТАПА ЖИЗНЕННОГО ПУТИ**

В статье юношество рассмотрено как этап временной развертки жизненного пути. В таком контексте для решения нормативных задач данного этапа личность должна обладать таким арсеналом психологических свойств, которые помогут ей оптимально справиться с задачами своего возраста для наилучшего передвижения во времени. В общей логике жизни на время юношества приходится задача развития коммуникативных свойств и формирования своего ближайшего социального окружения как результат его положительного решения. Причем ближайшее социальное окружение должно включать в себя четыре группы, которые не пересекаются: личную, профессиональную, дружескую и посвященную индивидуальным увлечениям. Поэтому молодые люди должны отличаться от людей, находящихся на других этапах жизненного пути, такими особенностями, которые позволят им решить эти задачи оптимально.

Проведенное исследование показало, что специфическими свойствами, которые присущи лицам именно юношеского возраста, являются: отсутствие категоричности или консерватизма в оценках других людей; отсутствие стремления подогнать партнера под себя, сделать его «удобным»; терпимость к физическому или психическому дискомфорту, создаваемому другими людьми; умение приспосабливаться к характеру, привычкам и желаниям других; креативность; увлеченность; страстность; оптимизм; смелость, предприимчивость; неуверенность в себе, а также ценности: социальные контакты; материальное положение; семейная жизнь.

Это означает, что именно эти параметры непосредственно взаимосвязаны с дифференциацией испытуемых по этапам жизненного пути.

Ключевые слова: жизненный путь, развитие личности, коммуникативность, циклоидная модель переживаемого времени, большой биологический цикл, юношество, готовность к изменениям, жизненные ценности, одиночество, импульсивность, адаптивность, социальная фрустрация.

Постановка проблемы. Если в психофизиологии изучаются биологические факторы психической деятельности; в возрастной психологии — динамика психических процессов, то в психологии жизненного пути человек рассматривается в наиболее широком аспекте — как интегративное образование в единстве с окружающей действительностью [1; 8]. При этом исходят из того, что каждый этап человеческого существования имеет свои специфические цели и задачи, реализация которых и обеспечивает нормативное течение жизни [2; 6]. Хотя большинство исследований посвящено юности именно как этапу онтогенеза без анализа более широкого контекста [4; 7; 10]. Чтобы восполнить существующий пробел, мы провели исследование психологических особенностей юношества, способствующих реализации задач этого этапа жизненного пути.

Основываясь на закономерностях временной структуры психики и описанной Б. И. Цукановым Циклоидной модели переживаемого времени [11], можно утверждать, что жизненный путь личности разбивается на последовательные периоды, называемые Большими биологическими циклами (ББЦ) [11]. Каждый такой период является самостоятельным жизненным отрезком, принципиально отличающимся от остальных. Переход из одного цикла в другой выступает кризисом, со всеми характерными для этого феномена признаками. Передаточным числом в данной схеме выступает цифра 4, что означает, что в каждом периоде содержится 4 подпериода меньшей протяженности и значимости, а сам период является четвертью Мегацикла. Для среднестатистического субъекта длительность ББЦ составляет 7,7 года, а с учетом вариативной типологии, наличие

ствующей в человеческой популяции, этот параметр колеблется в диапазоне от 5,9 до 9,4 года [11].

В этом контексте юность является третьей четвертью первого жизненного Мегацикла, что соответствует литическому периоду и означает, что человек как биоэнергетическая система в это время находится в максимуме своих возможностей и при отсутствии экстремальных негативных событий проживает благополучный, наполненный достижениями и положительными эмоциями этап [12].

Для среднестатистического субъекта третий жизненный период протекает в хронологических сроках от 15,4 до 23,1 года [11]. Его цель — дифференциация окружающих на близких и далеких и, как результат — формирование ближайшего социального окружения [5]. Это обуславливает колоссальное значение всего, что происходит в сфере общения молодых людей. Они нуждаются в доступности для коммуницирования многих и разных личностей — чем богаче разнообразие окружающих людей по возрасту, статусу, психологическим особенностям, тем лучше для решения задач этого возраста.

В детстве информация о мире впитывалась несознательно, автоматически, под влиянием семейной среды (что называется, «с молоком матери»). В школьном возрасте картина мира расширялась и уточнялась в результате обдумывания и сопоставления новой информации о том, как живут люди в других семьях. А в юношеском периоде выводы о том, как жизнь устроена и как в ней люди взаимодействуют, должны пройти этап апробации в реальных условиях взаимоотношений с окружающими. В результате какие-то из сделанных ранее заключений утвердятся, а какие-то будут отвергнуты и заменены более адекватными окружающей действительности [3].

Формирование ближайшего социального окружения должно осуществляться в четырех независимых и взаимодополняющих сферах: профессиональной, личной (любвонной), дружеской и сфере увлечений (хобби). Мы полагаем, что круг общения в целом может считаться сформированным только в том случае, если каждое из этих направлений развито, насыщено и актуализировано. Наполненность одной из сфер может компенсиро-

вать отсутствие другой только на протяжении ограниченного промежутка времени.

Традиционно в последних классах школы как взрослеющие, так и их родители озабочены выбором будущей профессии, и это нашло свое отражение в хорошо разработанном профориентационном блоке психологической компетентности. Однако статистика свидетельствует о том, что только 7–10 % людей работает по специальности, полученной в вузе. Примерно 30 % лиц проходят переквалификацию по другой специальности, получая второе высшее образование. Все это свидетельствует о низкой эффективности профориентационных мероприятий. С нашей точки зрения, это происходит потому, что профессиональное самоопределение, как и самоидентификация в целом, «вырисовывается» лишь к концу четвертого Большого биологического цикла (для среднестатистического субъекта это около 31 года). А в период окончания школы взрослеющие выбирают не столько профессиональную миссию (что пока невозможно в полной мере ввиду не законченного процесса самоидентификации), сколько класс людей, которыми они хотят быть окружены в будущем и которые, несомненно, будут во многом определять их дальнейший ход развития. Имеет значение, это среда интеллигенции или рабочая; какого возрастного, гендерного, социального состава; с какой субкультурой и профессиональным сеттингом. И на данном этапе человек выбирает не столько среду профессиональной самореализации, сколько среду, развивающую и создающую его личность и его качества как работника [9].

События, развивающиеся в сфере личных отношений в период юности, — важные, насыщенные и разнообразные. Этот возраст сензитивен к формированию стиля личного общения и индивидуальной роли в нем. Поэтому крайне важно, чтобы у молодых людей была возможность апробировать разные стили общения, чтобы утвердиться в своем. Как это ни парадоксально, но для формирования стрессоустойчивого личностного профиля с хорошо сформированной идентичностью и способностью создавать зрелые благополучные отношения в юности желательно получить и опыт расставаний, неоднозначных отношений, разочарований, ревности и даже предательства.

Друзья — это люди, близкие по духу, вне зависимости от изначального вида связи — коллегиального, семейного, территориального и т. п. Этот вид отношений предполагает, с одной стороны, близость по значимым параметрам (интересам, жизненным принципам, занятиям), а с другой — независимость и при необходимости — отстраненность. Это приводит к тому, что в общем случае друзья — это категория людей, не совпадающая с семьей или профессиональным кругом общения. Другими словами, какой бы хорошей у человека ни была семья, ему нужны друзья, потому что функции у этих кругов общения — разные.

Сфера личных интересов (или хобби) — меньше всего освещена в литературе и чаще всего не в полной мере реализована в жизни, хотя она не менее (а в чем-то как раз более) важна для создания гармоничной жизни. Дело в том, что в этой сфере человек как бы встречается сам с собой; реализует интимное аутообщение. Занимаясь любимым делом — рукоделием, коллекционированием, спортом, — он уделяет внимание себе и своим потребностям, реализует сокровенные, часто глубоко индивидуальные, отличающиеся от распространенных чаяния и стремления. Есть точка зрения, что хороший работник это человек, который умеет хорошо отдыхать. Можно сказать иначе: наличие хобби позволяет качественно переключаться, восстанавливать свои силы и приводить себя в такое состояние, когда человек как биоэнергетическая система находится в оптимальном, продуктивном и вдохновенном состоянии, увеличивающем вероятность успешной работы и творчества.

На протяжении всего периода юношества в коммуникативной сфере происходят бурные разнообразные процессы. Но к концу юношества логика разворачивания жизненного пути предписывает достижение определенности в том, какие люди значимы, а какие — нет. Первых человек стремится к себе приблизить, вторых — отдалить. Таким образом, весь мир людей раскалывается на две очень не равнозначные части — близких и далеких. В какой-то мере эта дифференциация будет меняться на протяжении жизни; какие-то трансформации в ней будут происходить постоянно, но базовые основания и первая карти-

на мира с четко очерченными границами общения формируются именно на этом этапе жизненного пути.

В связи со всем вышесказанным исследование психологических особенностей юношества, как этапа жизненного пути, должно производиться прежде всего в коммуникативной сфере. Поэтому мы использовали следующую батарею методик: Методика диагностики общей коммуникативной толерантности В. В. Бойко; «Морфологический тест жизненных ценностей» (МТЖЦ) В. Ф. Сопова Л. В. и Карпушиной; Методика диагностики импульсивности В. А. Лосенкова; Методика диагностики потребности в поисках ощущений М. Цукермана; Методика диагностики уровня социальной фрустрированности Л. И. Вассермана в модификации В. В. Бойко; Методика субъективного ощущения одиночества Д. Рассела и М. Фергюсона; Методика «Личностная готовность к переменам».

Контингент испытуемых составили 3 группы, каждая из которых включала по 40 человек: 1) подростки в возрасте 14–15 лет, учащиеся ЗОШ № 32 г. Одессы; 2) студенты ФПСР ОНУ имени И. И. Мечникова в возрасте 17–22 года; 3) свободная выборка лиц периода ранней зрелости в возрасте 23–28 лет.

Цель статьи: описать специфические психологические особенности юношеского возраста, способствующие реализации задач данного этапа жизненного пути.

Результаты исследования. Результаты, полученные с помощью Методики диагностики общей коммуникативной толерантности В. В. Бойко, показали, что общая коммуникативная толерантность в наибольшей степени выражена в юношеском возрасте (5 баллов). Выше (хотя и не намного) она в периоде ранней зрелости (6,7). А вот подростки оказались интолерантными в общении, что целиком согласуется с их возрастными особенностями (9,6).

При этом у юношества обращают на себя внимание шкалы 1 и 9, по которым испытуемые набрали минимальное количество баллов; и шкала 4 — с максимальным баллом. Это свидетельствует о том, что для юношеского периода характерны приятие и понимание индивидуальности другого человека; умение приспособливаться к характеру, привычкам и желаниям других и

неумение скрывать или сглаживать неприятные чувства при столкновении с некоммуникабельными качествами партнеров. Действительно, молодые люди легко находят общий язык с самыми разнообразными партнерами по общению — молодыми и старшими, другого пола, иного социального слоя, культуры, даже — ценностей. Более того, они легко мирятся с бытовыми неудобствами; гораздо легче, чем люди любого другого возраста, живут в хостелах, ночуют в палатках, терпят отличающиеся бытовые привычки тех, кто живет рядом. Все это помогает им выдерживать их открытость и прямолинейность, проявившиеся в результатах по шкале 9 — все, что им не нравится в поведении другого человека, они склонны проявлять сразу и в полной мере.

В целом ни по одной шкале они не набрали высоких баллов, что убедительно (как и суммарный балл), свидетельствует об их максимальной коммуникативной толерантности, что, в частности, показывает их высокую заинтересованность в активном общении. Молодые люди способны принимать индивидуальности встречающихся им людей. У них нет тенденции оценивать людей исходя из собственного «Я». Они не категоричны в адрес окружающих. Их оценки гибкие и при необходимости могут меняться. Хотя они не всегда умеют скрывать или сглаживать неприятные впечатления при столкновении с некоммуникабельными качествами людей. У них в целом нет склонности переделывать и перевоспитывать партнеров; подгонять их под себя, делать удобными. Они терпимы к дискомфортным состояниям окружающих. Их адаптационные способности во взаимодействии с людьми определенно высокие.

Результаты, полученные с помощью «Морфологического теста жизненных ценностей» (МТЖЦ) В. Ф. Сопова Л. В. и Карпушиной показали, что с возрастом значимость тех или иных ценностей для человека растет (в подростковом возрасте средний балл по всем ценностям 6,4, в юношеском — 7,1, в ранней зрелости — 7,3). Юность в этом контексте выглядит этапом, на протяжении которого человек формирует и утверждает в своих ценностях.

Ценностями, наиболее характерными для юношеского возраста, являются социальные контакты (причем степень выра-

женности максимальная — 10 баллов из 10 возможных); креативность и духовное удовлетворение (по 9 баллов). Минимально значимы в этом возрасте — престиж, достижения и материальное положение.

Таким образом, в юношеском периоде жизни гораздо большее значение имеют духовные, а не материальные ценности и в первую очередь — общение.

Максимальный средний балл в данном случае немного больше в юношеском периоде (6,8), по сравнению с соответствующим баллом в ранней юности (6,7) и в подростковом возрасте (6). Это может объясняться тем, что зрелые люди в большей степени определились в том, что им важно и нужно, а юноши — держат все в сфере своего внимания, интересуются всем, потому что не в полной мере определились в своих приоритетах.

Среди жизненных сфер для юношества важнейшей является сфера развлечений. А на втором месте — семейная, под которой они далеко не всегда понимают уже состоявшийся брак, а скорее — отношения, приводящие к созданию семьи, а также мысли и чувства, связанные с будущей семьей. Наименьшую ценность для юношества представляет профессиональная жизнь. Даже учеба, которая для большинства в этом жизненном периоде есть основной вид деятельности, — на предпоследнем месте в иерархии ценностей жизненных сфер.

Полученные результаты очень красноречиво свидетельствуют о направленности молодых людей в сферу не профессионального и не учебного, а развлекательного общения, с ориентацией на создание семьи и развитие личных (любовных) отношений.

Результаты, полученные с помощью опросника для исследования уровня импульсивности В. А. Лосенкова, показали, что для юношества характерен высокий уровень импульсивности (в подростковом периоде — средний балл по этому параметру — 55; в юношеском — 72 и в ранней зрелости — 43).

С точки зрения формальных интерпретаций, высокий уровень импульсивности характеризует человека с недостаточным самоконтролем в общении и деятельности. Импульсивные люди часто имеют неопределенные жизненные планы, у них нет

устойчивых интересов и они увлекаются то одним, то другим. Однако мы полагаем, что это верно для созревшей, сформированной личности. В юношеском возрасте это скорее — возрастная особенность, которую в этом периоде следует воспринимать как нормативную. Их импульсивность, скорее всего, связана с такими особенностями, характерными для этого жизненного периода, как эмоциональность, «легкость на подъем», порывистость, откликаемость, увлекаемость, ярко выраженный интерес к разнообразным явлениям жизни («им все надо» и все интересно). И в этом смысле импульсивность является важной характеристикой людей юношеского возраста, отвечающей стоящим перед ними жизненными задачами.

Методика диагностики потребности в поисках ощущений М. Цукермана показала, что данный параметр в юношеском периоде выражен в высокой степени (в подростковом возрасте — на 9 баллов, в юношеском — на 15 и в ранней зрелости — на 6). Высокий уровень потребности в ощущениях показывает наличие у молодых людей возможно даже не поддающегося контролю влечения к новым, необузданным, «щекочущим нервы» впечатлениям, что довольно часто провоцирует их на участие в рискованных и авантюрах мероприятиях.

Обращает на себя внимание, как резко уменьшается этот параметр при переходе к периоду зрелости. Даже в подростковом периоде он, хотя и в зоне средних значений, но на верхней границе этого уровня: а вот в ранней зрелости — откровенно невысокий.

Методика диагностики уровня социальной фрустрированности Л. И. Вассермана в модификации В. В. Бойко показала высокий уровень социальной фрустрированности в юношеском периоде (в подростковом периоде средний балл этого параметра 3,4, в юношеском — 3,5, в ранней зрелости — 2).

Однако, если обратить внимание на содержание вопросов, становится понятно, что методика показывает степень неудовлетворенности социальными достижениями в основных аспектах жизнедеятельности. Таким образом, молодые люди явно не удовлетворены своим положением в обществе и своими социальными достижениями. Это несколько противоречит тому,

о чем мы писали выше — их ориентации на развлечения, не заинтересованности в учебе и т. п. Но мы полагаем, что полученные результаты вновь следует рассматривать не как абсолютную констатацию неудовлетворительной ситуации, а в динамике временной развертки жизни. И тогда их неудовлетворенность выглядит тем, что выступает в роли стимула для дальнейшего развития и достижения социально значимых результатов. С учетом результатов по другим методикам можно предположить, что молодые люди констатируют свое неудовлетворительное материальное положение, социальный статус и уровень достижений, но, особо не переживают по этому поводу, не принимают эти факты «на свой счет», понимая, что объективных возможностей много иметь в этом возрасте, почти нет.

Методика субъективного ощущения одиночества Д. Рассела и М. Фергюсона предоставила нам достаточно неожиданные результаты: уровень субъективного ощущения одиночества у юношей оказался близок к наивысшим показателям и больше, чем в периоде ранней зрелости и даже у подростков (в подростковом периоде средний балл этого параметра 43, в юношеском — 52, в ранней зрелости — 28).

Наше предположение состоит в том, что, во-первых, потребность в общении у молодых людей выше, чем у подростков, а значит, насытить ее сложнее: даже при том, что круг общения может быть широк и разнообразен, но не полностью соответствует того, что есть, с тем, что хотелось бы, может приводить к субъективной самоидентификации себя как одинокого человека. Во-вторых, степень искренности и смелости самовыражения у молодых людей выше, чем у подростков, поэтому результаты последних могут быть искажены стремлением соответствовать социальным ожиданиям, в то время как молодые люди склонны открыто фиксировать то, что есть. В-третьих, из бесед с молодыми людьми нам известно, что у них очень высокие требования к качеству общения, и даже если у них широкий круг знакомых, но нет интимного и глубокого уровня дружбы, они склонны характеризовать себя как одиноких. Тем более что для них еще характерно испытывать потребность в «высоком» общении на экзистенциальные темы, что в наше

время и в нашей культуре удовлетворяется хуже всего, и многие, особенно, интеллектуально одаренные и с богатым внутренним миром молодые люди, воспринимают как существенный пробел в своей коммуникативной сфере.

Методика «Личностная готовность к переменам» показала, что в юношеском возрасте наблюдается наивысшая (причем намного превосходящая — 24,92 балла) среди исследуемых групп готовность к переменам. На втором месте, как это ни удивительно, оказалась группа ранней зрелости (18,1). А подростки (хотя их показатели не на много меньше, чем в группе ранней зрелости), при всей их манифестации готовности к переменам, как раз минимально демонстрируют это качество (17,01). Получается, что им хотелось бы перемен, но по факту они к ним готовы меньше, чем люди старшего возраста. Причем в соответствии с тестовыми нормами, в подростковом периоде и в ранней зрелости готовность к переменам ниже среднего, а в юношеском — на верхней границе средних значений. Хотя индивидуальные результаты свидетельствуют о том, что у некоторых молодых людей готовность к переменам выражена максимально.

Также следует отметить, что в юношеском периоде большинство параметров, измеряемых по этой методике, имеют достаточно близкие значения в диапазоне 25–27 баллов, что близко к высоким значениям. Минимальный балл (и это удивительно) получился по шкале «уверенность в себе». Внешне молодые люди обычно выглядят уверенно, иногда даже гиперуверенно, вплоть до вызывающего поведения. Но внимательные наблюдения и подробные психодиагностические исследования показывают — часто эта уверенность напускная и за бравадой нередко скрывается крайняя неуверенность в себе. В беседах рефлексирующие молодые люди связывают это с отсутствием убедительных социальных достижений.

Также достаточно низкие значения получились по шкале «толерантность к двусмысленности». Выше мы писали о высоком уровне их коммуникативной толерантности, поэтому следует подчеркнуть, что в данном случае речь идет о конкретном виде толерантности и, вероятно, объясняется известной долей

максимализма, характерной для молодежи. Они действительно настаивают на прояснении неоднозначностей и некомфортно себя чувствуют, когда есть основания для расхождений происходящего.

Для математической обработки полученных результатов использовался критерий Краскела — Уоллиса, поскольку на рассмотрении находятся 3 группы испытуемых и нам следует оценить расхождения между 3 выборками по параметрам.

Сумма рангов личностных показателей в группе подростков оказалась равна 69, в юношеском периоде — 220 и в периоде ранней зрелости — 36. В соответствии с алгоритмом расчетов были получены показатели H и по стандартным таблицам определены соответствующие степени значимости. Полученные результаты позволяют утверждать, что разным группам испытуемых соответствуют разные личностные особенности. Другими словами, статистическая обработка показала, что для каждого из 3 рассматриваемых периодов жизни характерны свои специфические личностные особенности, отражающие задачи, которые необходимо решить на данном жизненном этапе.

Чтобы выяснить, какие именно личностные особенности характерны для юношеского периода жизни, нами был использован однофакторный дисперсионный анализ (ANOVA). Он показал, что критерий достоверных различий на трех разных этапах жизни достиг значения $p < 0,05$ по целому ряду критериев: категоричность или консерватизм в оценках других людей; стремление подогнать партнера под себя, сделать его «удобным»; нетерпимость к физическому или психическому дискомфорту, создаваемому другими людьми; неумение приспособливаться к характеру, привычкам и желаниям других; креативность; социальные контакты; материальное положение; семейная жизнь; увлечения; страстность; оптимизм; смелость, предприимчивость; уверенность. Это означает, что именно эти параметры напрямую взаимосвязаны с дифференциацией испытуемых по возрастному критерию. Их степень выраженности указывает на принадлежность субъекта к тому или иному периоду жизненного пути, вне зависимости от некоторых отличий хронологического возраста. Данное обстоятельство особен-

но полезно, учитывая, что наличие в человеческой популяции акселератов и ретардантов существенно усложняет использование среднестатистических параметров для определения текущей фазы жизненного пути конкретного субъекта.

Выводы и перспективы дальнейшего исследования. Таким образом, юношество как этап жизненного пути обуславливает наличие специфических личностных особенностей, необходимых для решения задач данного возраста. Вне зависимости от индивидуально-типологических особенностей субъектов, в силу принадлежности к данному этапу жизни у них есть ряд общих свойств, обусловленных необходимостью решать похожие жизненные задачи. Поскольку в контексте жизненного пути, целью юношеского этапа является формирование ближайшего социального окружения, все люди этого возраста ориентированы на коммуникативную сферу и свой личностный профиль «затачивают» для решения этой задачи.

В целом для молодых людей оказались характерны следующие особенности: коммуникативная толерантность; высокая заинтересованность в активном общении; неудовлетворенность социальными достижениями в основных аспектах жизнедеятельности; неуверенность в себе; интолерантность к двусмысленности; высокие уровни импульсивности; потребность в ощущениях; социальной фрустрированности; субъективное ощущение одиночества; готовность к переменам.

Молодые люди способны принимать индивидуальности встречающихся им людей. У них нет тенденции оценивать людей исходя из собственного «Я». Они не категоричны в адрес окружающих. Их оценки гибкие и при необходимости могут меняться. Хотя они не всегда умеют скрывать или сглаживать неприятные впечатления при столкновении с некоммуникабельными качествами людей. У них в целом нет склонности переделывать и перевоспитывать партнеров; подгонять их под себя, делать удобными. Они терпимы к дискомфортным состояниям окружающих. Их адаптационные способности во взаимодействии с людьми определенно высокие.

Юность сензитивна к формированию и утверждению своих ценностей. При этом ценностями, наиболее характерными для

юношеского возраста, являются социальные контакты; креативность и духовное удовлетворение. Минимально значимы в этом возрасте — престиж, достижения и материальное положение. Среди жизненных сфер для юношества важнейшими являются сфера развлечений и семьи: наименее — профессиональная и учеба.

Параметрами, максимально отличающими юность от других этапов жизненного пути, оказались: категоричность или консерватизм в оценках других людей; стремление подогнать партнера под себя, сделать его «удобным»; нетерпимость к физическому или психическому дискомфорту, создаваемому другими людьми; неумение приспосабливаться к характеру, привычкам и желаниям других; креативность; социальные контакты; материальное положение; семейная жизнь; увлечения; страстность; оптимизм; смелость, предприимчивость; уверенность.

Таким образом, психологический портрет человека в юношеском периоде жизненного пути существенно отличается от наличествующего на других этапах жизни и целиком отражает актуальные задачи данного возраста.

Перспективой дальнейшего исследования является расширение ракурса временных рамок и проведение аналогичных исследований на более поздних этапах жизненного пути. С другой стороны, изучение особенностей юношества требует большей детализации как по наполняющим его событиям, так и по влиянию разнообразных индивидуальных особенностей (пола, типа темперамента, доминирующего полушария, конкретных социальных условий) на ход жизни.

Список использованных источников

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. — Москва: Мысль, 1991. — 299 с.
2. Березина Г. Н. Жизненный путь личности: осознаваемые и неосознаваемые аспекты / Березина Г. Н. // Психологический журнал. — 1998. — № 3. — С. 12–18.
3. Буганова В. М. Закономерности психического развития в масштабе времени / Буганова В. М. // Вісник Харківського університету. Серія: Психологія. — 2002. — № 550, частина 1. — С. 31–34.

4. Гаврилова Т. А. Новые исследования особенностей подросткового и юношеского возраста / Гаврилова Т. А. // Вопросы психологии. — 1984, № 1. — С. 38–49.
5. Динаміка особистісних трансформацій у студентів під час навчання у ВНЗ: матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції («Проблеми розвитку педагогіки вищої школи в XXI столітті: теорія і практика»), (Одеса, 2002 р.) / Одеський юридичний інститут Національного університету внутрішніх справ. — Одеса, 2002. — 89 с.
6. Жизненный путь личности / под ред. Л. В. Сохань. — Киев: Грани, 1987. — 223 с.
7. Кон И. С. Психология юношеского возраста: проблемы формирования личности / Кон И. С. — М.: Знание, 1976. — 175 с.
8. Кондрашова И. Онтогенез и жизненный путь человека / Кондрашова И. — Вологда: Магда, 2014. — 196 с.
9. Професійне самовизначення в контексті завдань життєвого шляху: матеріали міжнародної науково-практичної конференції («Проблеми розвитку педагогіки вищої школи в XXI столітті: теорія і практика»), (Одеса, 20.11.2009 р.) / Одеський Юридичний університет. — 2009. — 122 с.
10. Раис Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Раис Ф. — СПб.: Речь, 2000. — 146 с.
11. Цуканов Б. И. Время в психике человека / Цуканов Б. И. — Одесса: Астро-Принт, 2000. — 220 с.
12. Часові закономірності життєвого шляху особистості: матеріали I Міжнародної наукової міждисциплінарної конференції («Час у дзеркалі науки»), (Київ, 19 березня 2011 р.). — Центр учбової літератури, 2011. — 405 с.

REFERENCES

1. Abulhanova-Slavaska, K. A. (1991) Strategiya zizni [Life strategy] Sumy: SumSU [in Russian].
2. Berezina, G. N. (1998) Zizneniy put lichnosti: osoznaevanie i neosoznaevanie aspekti [Personal life path: conscious and unconscious aspects] Sumy: SumSU [in Russian].
3. Buganova, V. N. (2002) Zakonomernosti psihicheskogo razvitiya v mashtabe vremeni [Patterns of mental development on a time scale] Visnik Harkovskogo universiteta. Seriya «Psihologiya», 550, 31–34 [in Russian].
4. Gavrilova, T. A. (1984) Novie isledovaniya osobenostei podrostkovogo i unosheskogo vozrasta [New research on the characteristics of adolescence and adolescence]. Questions of psychology, 1, 38–49 [in Russian].
5. Buganova, V. N. (2002) Dinamika osobistisnih transformatsiy u studentiv pid chas navchannya u VNZ [Dynamics of personal transformations in students while studying at university]. Materials of the all-Ukrainian scientific-practical conference «Problems of development of higher school pedagogy in the XXI century: theory and practice». (pp. 89–92). Odessa: Law Institute of the National University of Internal Affairs [in Ukrainian].

6. Sohan, L. V. (Eds). (1987) Life path of an individual. Kyiv ID «Grani» [in Russian].
7. Kon, I. S. (1976) Psihologiya unosheskogo vozrasta: problem formirovaniya lichnosti [Psychology of adolescence: problems of personality formation] Sumy: SumSU [in Russian].
8. Kondrashova, I. Ontogenez I zizneniy put cheloveka [Ontogenesis and human life] Sumy: SumSU [in Russian].
9. Buganova, V. N.(2009) Profesiynne samoviznachennyya v kontekste zavdan zittevogo shlyahu [Professional self-determination in the context of life tasks]. Materials of the all-Ukrainian scientific-practical conference «Problems of development of higher school pedagogy in the XXI century: theory and practice». (pp. 14–18). Odessa: Law Institute of the National University of Internal Affairs [in Ukrainian].
10. Rais, F. Psihologiya podrostkovogo I unosheskogo vozrasta [Psychology of adolescence and adolescence] Sumy: SumSU [in Russian].
11. Czukanov, B. I. (2000) Vremya v psihike cheloveka [Time in the human psyche Sumy: SumSU [in Russian].
12. Buganova, V. N.(2011) Chasovi zakonmirnosti zittevogo shlyahu osobistosti [Temporal patterns of the life path of the individual]: Proceedings of the I International Scientific Interdisciplinary Conference («Time in the Mirror of Science») (19.03. 2011 hoda) — (pp.342–346), Kyiv: Czentr uchbovoi literaturi. [in Ukrainian].

Буганова В. М.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної психології та психології розвитку особистості
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЮНАЦТВА ЯК ЕТАПУ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ

У цій статті юнацтво розглянуто як етап часової розгортки життєвого шляху. У такому контексті для вирішення нормативних завдань даного етапу особистість повинна володіти таким арсеналом психологічних властивостей, які допоможуть їй оптимально впоратися із завданнями свого віку для найкращого пересування в часі. У загальній логіці життя на час юнацтва припадає завдання розвитку комунікативних властивостей і формування свого найближчого соціального оточення як результат його позитивного вирішення. Причому найближче соціальне оточення має включати в себе чотири групи, які не перетинаються: особисту, професійну, товариську і присвячену індивідуальним захопленням. Тому молоді люди повинні відрізнятися від

людей, які перебувають на інших етапах життєвого шляху, такими особливостями, які дозволяють їм вирішити ці завдання оптимальним чином.

Проведене дослідження показало, що специфічними властивостями, що притаманні особам саме юнацького віку, є: відсутність категоричності або консерватизму в оцінках інших людей; відсутність прагнення підігнати партнера під себе, зробити його «зручним»; терпимість до фізичного або психічного дискомфорту, створеного іншими людьми; вміння пристосовуватися до характеру, звичок і бажань інших; креативність; захопленість; пристрасність; оптимізм; сміливість, підприємливість; непевненість у собі, а також цінності: соціальні контакти; матеріальне становище; сімейне життя. Це означає, що саме ці параметри безпосередньо взаємопов'язані з диференціацією досліджуваних по етапах життєвого шляху.

Ключові слова: життєвий шлях, розвиток особистості, комунікативність, циклоїдна модель часу, що переживається, великий біологічний цикл, юнацтво, готовність до змін, життєві цінності, самолюбність, імпульсивність, адаптивність, соціальна фрустрація.

Buganova V. M.

PhD in Psychology, Associate Professor
Odessa I. I. Mechnikov National University

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF YOUTH AS A STAGE OF THE WAY OF LIFE

In this article, youth is considered as a stage in the time development of the life path. In this context, in order to solve the normative tasks of this stage, a person must have such an arsenal of psychological properties that will help her/him to cope with the tasks of her/his age in an optimum way for optimal movement in time in life. In the general logic of life, it's the time of adolescence when the task of developing communicative properties and forming one's immediate social environment is realised as a result of its positive solution. Moreover, the closest social environment should include four groups that do not overlap: personal, professional, friendly and dedicated to individual hobbies. Therefore, young people should differ from people at other stages of their life in such characteristics that will allow them to solve these problems in an optimal way.

The conducted research has shown that the specific properties that are inherent in persons, namely, adolescents, are: the absence of categorical or conservative judgement in the assessments of other people; lack of desire to fit a partner for himself/herself, to make him/her «comfortable»; tolerance to physical or mental discomfort caused by other people; the ability to adapt to the character, habits and desires of others; creativity; confidence; keenness; passion; optimism; courage, enterprise; self-assuredness, as well as the following values: social contacts; financial status; family life. This means that they are these parameters that are directly interconnected with the differentiation of the subjects according to the stages of their life path. The degree of their severity indicates that the subject belongs to a particular period of the life path, regardless of some differences in chronological age.

Key words: course of life, development of personality, communicativeness, cycloid model of time that is experienced, Large/Great biological cycle, youthfulness, readiness to changes, vital values, loneliness, impulsiveness, adaptivity, social frustration.

Статті надійшла до редакції 30.11.2020

УДК 364-057.36

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1\(51\).225374](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1(51).225374)

Гопкало Ю.

молодший науковий співробітник лабораторії прикладної психології освіти, Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи

e-mail: hopkaloyuliia@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4642-6579

**ЗАСТОСУВАННЯ ТІЛЕСНО ОРІЄНТОВАНОЇ
ПСИХОТЕРАПІЇ ЯК ОДНОГО З МЕТОДІВ У РОБОТІ
З ДІТЬМИ ТА СІМ'ЯМИ, ЩО ПЕРЕЖИЛИ ТРАВМУЮЧІ
ПОДІЇ**

У статті розглянуто й обґрунтовано теоретичні та методичні основи організації групових форм роботи з психотравмою в осіб, які постраждали внаслідок воєнних дій, на основі впровадження методів тілесно орієнтованої психотерапії.

Групові методи у роботі з посттравматичними стресовими розладами у роботі з дітьми та сім'ями, що опинилися у складній життєвій ситуації внаслідок воєнних дій, є системою психотерапевтичного впливу, що оптимально поєднує тілесно орієнтовану психотерапію з елементами символдрами, психологічний дебрифінг, поведінкові методи психотерапії, танцювально-рухову психотерапію, арт-терапію, психотренінг, фармако-терапію та інші методи, спрямовані на роботу з клінічними проявами психотравми. Метод тілесно орієнтованої психотерапії у роботі з дітьми та сім'ями, що постраждали від психотравмуючих подій, може виступати провідним як в роботі з віддаленими клінічними проявами, так і для попередження розвитку ПТСР, в роботі з порушенням психічних і тілесних аспектів функціонування, вирішення внутрішньоособистісних конфліктів; визначення рівня адекватності самосприйняття і самооцінки; зниження рівня особистісної тривожності, психічної напруженості, емоційної лабільності.

Тілесно орієнтована психотерапія розширює можливості психотерапевтичного впливу тим, що розглядає особистість в єдності її психосоціального та біологічного функціонування. Її

використання допомагає дітям та сім'ям, що пережили травмуючі події, за допомогою рухових психотехнік більш точно розпізнати і вербалізувати власні емоції, пережити заново свій минулий емоційний досвід, сприяючи тим самим розширенню сфери самопізнання та формування більш емоційного благодатного ставлення до себе. Окрім цього, вона робить значний внесок у подальший розвиток уявлень про механізм лікувальної дії психотерапії, оскільки зміни, що відбуваються з клієнтами (дітьми та сім'ями, що пережили травмуючі дії), і є кінцевою метою психотерапевтичного впливу, стосуються різних рівнів функціонування організму й особистості.

Ключові слова: особи, які постраждали внаслідок воєнних дій, психотравма, тілесно орієнтована психотерапія, методи.

Вступ та сучасний стан досліджуваної проблеми. Особи, що зазнали впливу психотравмуючих подій, пережили екстремальні ситуації, зокрема і воєнні дії, можуть зазнати тяжких наслідків, що спричиняють серйозні порушення психічного здоров'я, нервові зриви, тривалі депресії, тривалу дезадаптацію і в найгіршому випадку — відмову від життя, суїцид. Професійна діяльність психолога часто пов'язана з наданням психологічної допомоги дітям та сім'ям, які пережили психотравмуючі події. До таких подій відносять ситуації, пов'язані із загрозою життю (або її благополуччю), честі, гідності, що стосуються людини та її близьких [5, с. 105]. Травмуючий вплив на психіку може спричинити загибель не лише інших (незнайомих) людей, а й ворогів. Психологічну травму також викликають ситуації навмисного обману, шахрайства, що позначається на втраті довіри взагалі до людей, до світу, до розвитку кризових станів. Переживши травмуючу ситуацію, людина виконує величезну внутрішню роботу, спрямовану на переоцінку самої себе, свого минулого, перебудову звичних раніше форм поведінки, поглядів на майбутнє тощо [7, с. 204]. У психіатрії для позначення захворювань, викликаних психотравмуючими подіями, використовується термін психогенії [2, с. 83]. У сферах психології, що перебувають на стику психології та медицини (і в окремих психологічних напрямках, наприклад, в психоаналізі), частіше використовується термін

«психічна травма», що позначає переживання, викликані важкою травмуючою подією, що травмує психіку і знаходить відображення у певній симптоматиці [16, с. 131].

Для надання ефективної професійної психологічної допомоги при травматичному стресі, кризових станах, важких психотравмах дітям та сім'ям, що пережили травмуючі події, необхідно використовувати комплексний підхід. У певних випадках можливо і необхідно використання раціональних методів, в інших — ефективніше застосовувати тілесно орієнтований підхід, роботу з образами, звертатися до несвідомого.

Сучасна біопсихосоціальна парадигма психічних розладів зумовлює необхідність оптимізації психотерапевтичного процесу з дітьми та сім'ями, що пережили травмуючі події, та вимагає використання не лише принципово нових психофармакологічних препаратів, а й удосконалення психотерапевтичних програм з використанням мультимодального, інтегрального підходу. Такий підхід дає змогу поєднати прийоми і техніки різних психотерапевтичних напрямів на основі синтезу фундууючих їх етіопатогенетичних уявлень і теоретичних основ [10, с. 4].

З огляду на це можливою є інтеграція деяких тілесно зорієнтованих технік з окремими психотерапевтичними методами, зокрема такими, як групова поведінкова психотерапія, когнітивна психотерапія, психосинтез, арт-аналіз та інші [5; 7; 10; 12; 15; 16]. Різноманітність тілесно зорієнтованих підходів практично не знайшла відображення в психологічній практиці, і безпосередньо-чуттєвий, тілесний досвід, який використовується в груповій тілесно орієнтованій психотерапії, як і раніше, залишається незатребуваним у психотерапії дітей та сімей, що пережили травмуючі події. Водночас тіло — це не лише матеріалізація структури особистості і психологічних проблем людини; тілесний контакт може бути зворотним зв'язком у процесах комунікації [11, с. 303]. Тілесний досвід є необхідною складовою людського існування, умовою його повноти і цілісності.

Сучасний період характеризується прагненням до розуміння людського організму як цілісної системи. Згідно з холістичним підходом всі функції організму взаємопов'язані. Розгляд

особистості як цілого — означає розгляд особистості в усіх її виявах: тіло, психіка, мислення, почуття, уява, рух тощо [12, с. 53]. Це не те ж саме, що розглядати особистість як суму окремих частин. Виникає необхідність сприймати особистість як інтегроване функціонування різних аспектів цілого в часі і просторі [12, с. 70]. З цієї позиції вважати один аспект особистості винятковою причиною виникнення цілісної проблеми — значить штучно розділяти те, що насправді функціонує як єдність. Тілесно орієнтована психотерапія більшою мірою, ніж інші напрями психотерапії, дотримується холістичного підходу.

Незважаючи на те, що історія тілесно зорієнтованої терапії налічує майже сто років, як науковий напрям вона в Україні почала розвиватися лише в останнє десятиліття, а в роботі з дітьми та сім'ями, які пережили травмуючі події, практично не використовується.

Подібний розрив між значним практичним досвідом і слабкою теоретичною базою не випадковий. Створення теорії тілесно орієнтованої психотерапії є досить трудомістким процесом, оскільки зачіпає основи психофізіологічної проблеми взаємодії душі і тіла. На практиці межі тілесно орієнтованої психотерапії необґрунтовано розширені, відбувається перетин її з іншими, зорієнтованими на тіло людини, техніками. Це приносить значну шкоду, оскільки створює плутанину в осмисленні і цілеспрямованості застосування окремих вправ. З одного боку, до тілесно орієнтованої психотерапії примикають такі методи впливу на тіло, як ЛФК, психофізичні тренування, холістичний масаж, а з іншого — хореотерапія, рухова терапія, кінезіотерапія. До того ж нині поширеною є практика комбінованих методів, серед яких *метод Дарбонна* — поєднання рольфінга, біоенергетики та гештальт-терапії; *метод Рубенфельд* — комбінація методу Александра, методу Фельденкрайза і гештальт-терапії; *метод Майла*, який поєднує гіпноз і прикладну кінезіологію; *первинна терапія Янова* — комбінація райхіанської терапії і гештальт-терапії.

Обговорення. Загалом у сучасній науковій літературі, як зазначає І. Ревуцька, налічується щонайменше 15 різноманітних

підходів, визначених як «робота з тілом» [6, с. 133]. Деякі з них є суто психотерапевтичними за своєю метою, а інші — точніше визначити як методи фізичної терапії, ключовою метою яких є тілесне здоров'я.

Тілесно орієнтована психотерапія, на думку В. Баскакова, є одним з найсучасніших і ефективних напрямів в психологічній практиці. Його відмінність від всіх інших полягає в тому, що звична психологічна робота доповнюється роботою з тілом людини [1, с. 124]. Тілесно орієнтована психотерапія — це не просто заняття, спрямовані на фізичний розвиток, а й тілесно орієнтовані заняття для дітей та сімей, які в силу пережитих травмуючих подій страждають певним психосоматичними розладом або відчувають емоційні труднощі.

Доцільним у межах дослідження є звернення до наукових пошуків Ф. Рохтріха, який зазначає, що тілесно орієнтовані (рухові) методи не лише створюють певний потенціал для майбутньої роботи, а й активізують, відновлюють і вибудовують взаємодії між різними рівнями й аспектами психічної діяльності [17, с. 150]. Актуалізація та закріплення будь-яких тілесних навичок передбачає затребуваність ззовні таких психічних функцій як емоції, сприйняття, пам'ять, процеси саморегуляції тощо. Отже створюється базова передумова для їхньої повноцінної участі в оволодінні навичками навчання в подальшому. Відтак, основними завданнями тілесно зорієнтованої психотерапії є: відновлення контакту з власним тілом; розвиток невербальних компонентів спілкування з метою оптимізації психічного самопочуття у взаємодії з оточуючими; зняття бар'єрів у спілкуванні, зняття м'язової напруги; корекція емоційної сфери, ослаблення негативних емоцій; розвиток почуття згуртованості, створення емоційного комфорту.

Найвідомішими сучасними напрямами тілесної психотерапії є психологія тіла В. Райха, біоенергетичний аналіз А. Лоуен, концепція тілесного усвідомлення М. Фельденкрайза, метод інтеграції рухів Ф. Александера, метод чуттєвого усвідомлення Ш. Селвер, структурна інтеграція І. Рольф, танатотерапія В. Баскакова. Однак майже для всіх базовими є теорія моделі особистості, поняття психології розвитку, особливості про-

тікання психічних процесів і впливу соціально-психологічних чинників на індивіда [13, с. 210].

Виклад основного матеріалу. Ці методи тілесно орієнтованої терапії не повинні бути переплутані з розвиваючими тілесними практиками та реабілітаційними методами, спрямованими на поліпшення загального соматичного і фізичного здоров'я, емоційного стану особистості за допомогою прямої механічної роботи з тілом (техніки лікувальної фізкультури, мануальні техніки, різні види масажу). Навіть низка тілесних практик, здійснюючи певний вплив на емоційну сферу особистості, не здатна пропрацювати заблоковані глибинні емоції і психологічні проблеми в межах психотерапії, що вийшли назовні.

У роботі з дітьми та сім'ями, що пережили травмуючі події, тілесно зорієнтована психотерапія спрямована на усвідомлення механізмів блокування придушених, не відредагованих емоцій, таких як гнів, роздратування, образа, страх. Їхні негативні наслідки залишаються в підсвідомості та в тілі і виявляються різними хронічними м'язовими напруженнями (так званими «м'язовими затискачами», або «м'язовим панциром»), і внаслідок цього — порушенням рухливості, постави, больовими синдромами і хворобливими станами [8, с. 81].

Водночас соматичні симптоми психічних травм у дітей та сімей, що пережили травмуючі події, розглядаються як тілесні вияви їхніх переживань і поведінки. Тому тілесно орієнтована психотерапія у роботі з такою категорією клієнтів спрямована не на їхнє усунення, а на те, щоб зробити доступними переживання й усвідомлення, співвідносячи почуття і поведінку (що стали невротичними або патологічними), з їхніми життєвими уявленнями, смислами і цінностями. Тому в психотерапії з дітьми та сім'ями, що пережили травмуючі події, доцільно використовувати, окрім загальноприйнятих, і спеціальні засоби психотерапевтичного впливу, що розширюють можливості особистісного зростання й оздоровлення особистості. Наприклад, терапевтична робота з рухом, диханням, м'язовим тонусом, енергобалансом та функціями тіла; з енергетичними і міжособистісними кордонами; з ресурсами розвитку і відчуттям безпеки.

У таких умовах тілесно орієнтовані психокорекційні методи у роботі з дітьми та сім'ями, що постраждали від травмуючих подій, сприяють гармонізації емоційної, інтелектуальної, вольової та фізичної складових особистості; виявленню внутрішніх потреб, бажань і почуттів; розвитку творчої активності особистості шляхом підвищення рівня власного прийняття і зниження рівня тривожності.

Відтак, тілесно орієнтована психотерапія у роботі з дітьми та сім'ями, що постраждали від травмуючих подій, є системою психотерапевтичного впливу, що оптимально поєднує тілесно орієнтовану психотерапію з елементами символдрами, раціонально-сугестивної психотерапії, поведінкової психотерапії, танцювально-рухової психотерапії, оздоровчих практик і спрямовану на роботу з клінічними проявами, особистістю і несвідомими переживаннями пацієнтів. Метою інтегративної тілесно орієнтованої психотерапії роботи з дітьми та сім'ями, що постраждали від травмуючих подій, є купірування клінічних проявів та відновлення порушених психічних і тілесних аспектів функціонування, з урахуванням несвідомих чинників, що сприяє усвідомленню витіснених потреб і конфліктів особистості, мобілізації внутрішніх ресурсів для подальшої адаптації в соціумі.

Основними принципами тілесно орієнтованої психотерапії у роботі з дітьми та сім'ями, що постраждали від травмуючих подій, є комплексний характер терапії; клінічна обґрунтованість; етапність і безперервність психотерапевтичного впливу; індивідуальний підхід з урахуванням соматичного і психічного стану клієнтів; доступність в освоєнні і самостійному використанні [17, с. 154].

Важливою відмінністю тілесно орієнтованої психотерапії у роботі з дітьми та сім'ями, що постраждали від травмуючих подій, від інших напрямів є використання вербальних і невербальних психологічних засобів [4, с. 304]. Вербальні техніки використовуються з тими ж цілями, що і в основних напрямках психотерапії. Натомість у роботі з дітьми та сім'ями, що постраждали від травмуючих подій, доцільно використовувати такі невербальні технології впливу тілесно орієнтованої психо-

терапії: демонстраційно-діагностичні, ресурсні, апробаційні і тестові. Демонстраційно-діагностичні вправи використовуються для усвідомлення дітьми та сім'ями зв'язку між діагностичною версією терапевта й їхніми когнітивними і поведінковими порушеннями, створення терапевтичних відносин з формуванням єдиного розуміння цілей і завдань терапії, їхнє мотивування на подальшу роботу. Ресурсні вправи спрямовуються на усвідомлення дітьми та їхніми сім'ями наявного власного потенціалу з метою отримання доступу до нового ресурсу. Апробація технік є можливість у роботі з дітьми та сім'ями, що пережили травмуючі події, виявляти на практиці нові тілесні і поведінкові патерни [9, с. 194]. Тестові вправи використовуються для того, щоб клієнти мали змогу переконатися в наявності особистісних змін, водночас ці техніки дають ресурсний ефект.

Загальними принципами роботи з дітьми та сім'ями, які пережили травмуючі події, у межах тілесно зорієнтованої психотерапії є: психотерапія спрямована на встановлення довірчих терапевтичних відносин; наявність власної теорії особистості; використання вербальних і невербальних психологічних методів; наявність певної структури заняття; цілями роботи є оптимізація об'єктивних когнітивних і поведінкових ознак психічних порушень як критерій ефективності проведеної терапії [15, с. 311]. Окрім того, тілесно орієнтована психотерапія як лікувальний процес у роботі з дітьми та сім'ями, що пережили травмуючі події, охоплює такі основні етапи:

1) збір інформації з попередньою діагностикою і формулюванням терапевтичного запиту;

2) побудова діагностичних версій і вибір терапевтичної стратегії;

3) демонстраційно-діагностичний етап, що передбачає руйнування проблемних особистісних патернів, створення конструктивних особистісних і поведінкових патернів, спостереження за динамікою;

4) посттерапевтична корекція [3, с. 214].

З урахуванням окресленого необхідним є конструювання мультимодального методу тілесно орієнтованої терапії, який охоплює спеціально підібрані методики, спрямовані тією чи ін-

шою мірою на запобігання безпечних умов для дітей та їхніх сімей, у яких вони могли б пережити свій негативний досвід як взаємозв'язок психічного і тілесного і, тим самим, отримати можливість для поліпшення власного функціонування в соціумі та усунення наслідків травмуючих подій [14, с. 600].

Заняття з тілесно зорієнтованої психотерапії у роботі з дітьми та сім'ями, що пережили травмуючі події, проводяться в три етапи, згідно з логікою групового процесу:

Перший етап спрямований на оптимізацію комунікативних можливостей і створення безпечної і довірливої атмосфери в групі, розвиток спостережницької сенситивності. На цьому етапі відбувається усвідомлення індивідуальних особливостей взаємодії з іншими через тіло. Цей етап є своєрідним інструментом збору інформації для подальшої групової та індивідуальної терапії, які проводяться паралельно.

Другий етап передбачає проведення пластичного тренінгу. Цей етап проводиться після досягнення атмосфери доброзичливості, довіри, емоційної безпеки і комфорту і спрямовується на навчання техніці релаксації, зняття м'язової напруги, навчання виявленню і довільному розслабленню групи напружених м'язів, вивільненню внутрішньої негативної енергії, що сприяє усвідомленню зв'язку тілесності й емоційних переживань. На цьому етапі ефективним є використання таких вправ: «розрядка гніву й агресії», «крик», «вивільнення шуму», «истерика». Вправа «вивільнення шуму» полягає в тому, що діти та сім'ї, що пережили травмуючі події, видають «будь-які дивні або дитячі звуки, які просяться назовні, особливо ті, які заборонялися. Вправа «крик» полягає в тому, що пацієнти набирають повні груди повітря, закривають долонями рот і кричать з усіх сил до стану повного спустошення.

Вправа «розрядка гніву й агресії» необхідна для скидання надлишкової напруги, емоційної розрядки. Вправа полягає в тому, що пацієнти складають список ситуацій і людей, які викликають або викликали гнів, після чого обирають об'єкт агресії, сідають на стілець з нахилом вперед, кладуть руки на коліна і закривають очі. Пацієнти поплескують себе по колінах руками, і коли це стає напівавтоматичною дією, починають

гарчати або видавати утробний звук. Передбачається, що пацієнти дозволяють звуку ставати все голоснішими, а поплескування все твердішими, допоки не виплеснеться вся накопичена лють, що допомагає їм вивільнити внутрішню напругу.

Третій етап спрямований на підвищення чутливості до власного тіла, зняття тілесного напруження, викликаного негативними відчуттями, емоціями. Ефективними на цьому етапі є такі вправи: «вивільнення рухової активності», «зняття затиску». Вправа «вивільнення рухової активності» передбачає, що пацієнти (діти та сім'ї, що пережили травмуючі події) встають, розслабляються, подумки прислуховуються до найбільш напружених ділянок тіла і роблять обережні рухи цими ділянками. Вправа «зняття затиску» полягає в тому, що пацієнти сідають у незручну позу, зосереджують увагу на м'язовому затиску і розслабляють його зусиллям волі.

Висновки. Відтак, для роботи з дітьми та сім'ями, які постраждали від травмуючої події, із застосуванням тілесно орієнтованої психотерапії необхідний комплексний підхід, що містить різні за спрямованістю методи зняття напруги, застосування яких дає змогу досягти повного розслаблення і розглянути життєві труднощі з іншого аспекту.

Таким чином, основними позитивними ефектами, що виникають у результаті застосування тілесно зорієнтованої психотерапії у роботі з дітьми та сім'ями, які зазнали психотравматичних впливів, є:

- зниження рівня тривоги, підвищення і стабілізація настрою, підвищення активності і працездатності;
- зміна дезадаптивних установок особистості на основі усвідомлення витіснених емоційних переживань і отримання доступу до власних внутрішніх ресурсів;
- зняття м'язових затисків, які спричинені травмуючими подіями;
- забезпечення емоційної підтримки та прийняття;
- зниження рівня агресії, тривоги та занепокоєння;
- пом'якшення або повне зникнення психосоматичних симптомів (задишки, нейродерміту, астматичних нападів, енуเรзу, судомних нападів);

– набуття дітьми і дорослими навичок подолання перешкод на фізичному рівні, що автоматично переноситься і на інші аспекти життя (соціальний та психологічний);

– підвищення стійкості до стресу через розширення рольового діапазону і розвиток навичок адекватного поведінкового реагування;

– стійка динаміка позитивних змін для психотичних та аутичних розладів, панічних атак, нападів люті, нічних жахів, фобій;

– поява в учасників відчуття тіла, його можливостей і тону;

– створення нових цілепокладаючих установок, спрямованих на відчуття задоволення від життя і досягнення гармонійного функціонування.

Перевагами тілесно орієнтованої психотерапії у роботі з дітьми та сім'ями, які зазнали психотравмивних впливів, перед іншими психотерапевтичними методами є:

1) ефективність при «закритості» пацієнта, зниження мотивації до лікування, при алексетимії, коли «мова тіла» є єдиною можливістю пацієнта розповісти про власні первинні внутрішні проблеми;

2) можливість зменшити захисні механізми опору;

3) вибудовування адекватного образу «Я» через практичний досвід міжособистісної взаємодії;

4) відносна простота і доступність освоєння навичок за відносно короткий період, що сприяють використанню їх для саморегуляції.

Тілесно орієнтована психотерапія у роботі з дітьми та сім'ями, які зазнали психотравмуючих впливів, високоефективна в межах короткострокової психотерапії та в якості довгострокової психотерапії в амбулаторних умовах, з акцентом на регулярному виконанні пацієнтами лікувально-профілактичного комплексу вправ і технік групової інтегративної тілесно орієнтованої психотерапії.

Список використаних джерел

1. Баскаков В. Ю. Хрестоматия по телесно ориентированной психотерапии и психотехнике. Свободное тело. М.: Институт общегуманитарных исследований, 2004. 224 с.
2. Бутома Б. Г., Аристова Т. А. Применение телесно ориентированных методов психотерапии в комплексном лечении больных эндогенными психическими расстройствами. *Обзорение психиатрии и медицинской психологии*. 2012. № 3. С. 80–87.
3. Волженцева И. В. Методологические и теоретико-эмпирические аспекты полифункциональной регуляции психических состояний личности эмоциогенными способами: монография. Макеевка: МЭГИ; Донецк: Донбасс, 2012. 536 с.
4. Воробьева Е. А. Роль и место телесно ориентированных методов в работе с детьми. *Междисциплинарные проблемы психологии телесности*. 2004. № 5. С. 302–307.
5. Ігумнова О. Б. Генеза негативних психічних станів студентів та їх психокорекція: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / Хмельницький національний університет. Хмельницький, 2014. 275 с.
6. Ревуцька І. В. Концептуальна модель корекції негативних психічних станів і психосоматичних розладів у дітей дошкільного віку засобами тілесно орієнтованої терапії. *Психологічний часопис*. 2018. Вип. 5 (15). С. 129–141.
7. Ревуцька І. В. Концептуальний підхід до діагностування психосоматичних проявів у дітей дошкільного віку. *Огляд*. 2018. Вип. 2(45). С. 200–210.
8. Романчук О. Сім'я, що зцілює: основи терапевтичного батьківства дітей, що зазнали скривдження та емоційного занедбання. Львів: Колесо, 2011. 156 с.
9. Сандомирский М. С. Психосоматика и телесная психотерапия: Практическое руководство. М.: Независимая фирма «Класс», 2005. 592 с.
10. Сергеева Л. С. Телесно ориентированные методы в системе психотерапии больных затяжными неврозами: автореф. дис. ... канд. мед. наук: 14.00.18. СПб., 2011. 21 с.
11. Тимошенко Г. В., Леоненко Е. А. Работа с телом в психотерапии: практическое руководство. М.: Психотерапия, 2006. 480 с.
12. Шубина Е. В. Основы телесной терапии. Иллюстрированное руководство для профессионалов. СПб.: Наука и Техника, 2007. 240 с.
13. Bonanno G. A. Loss, trauma, and human resilience. Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American psychologist*. 2004. Vol. 59 (1). P. 203–238.
14. Cerfolio N. E. Multimodal Psychoanalytically Informed Aid Work with Children Traumatized by Chechen War. *Journal of The American Academy of Psychoanalysis and Dynamic Psychiatry*. 2009. Vol. 37 (4). P. 587–603.
15. Everly G. S., Lating J. M., Mitchell J. T. Innovations in group crisis intervention. *Crisis Intervention* / Ed. A. R. Roberts. Oxford University Press, 2005. 458 p.

16. Gray M. J., Litz B. T., Maguen S. Acute psychological impact of disaster and large-scale trauma: limitations of traditional interventions and future practice recommendations. *Prehospital and disaster medicine*. 2014. Vol. 19 (1). P. 125–140.
17. Röhrlich F. Body-oriented psychotherapy: The state of the art in empirical research and evidence-based practice: A clinical perspective. *Journal of Body, Movement & Dance in Psychotherapy*. 2009. Vol. 4 (2). P. 135–156.

REFERENCES

1. Baskakov V. Ju. (2004) Hrestomatija po telesnoorientirovannoj psihoterapii i psihotehnike. Svobodnoe telo. M.: Institut Obshhegumanitarnyh Issledovanij, 224 s. [in Russian]
2. Butoma B. G., Aristova T. A. (2012) Primenenie telesno-orientirovannyh metodov psihoterapii v kompleksnom lechenii bol'nyh jendogennymi psihicheskimi rasstrojstvami. *Obozrenie psichiatrii i medicinskoj psihologii*. № 3. S. 80–87. [in Russian]
3. Volzhenceva I. V. (2012) Metodologicheskie i teoretiko-jempiricheskie aspekty polifunktional'noj reguljacii psihicheskikh sostojanij lichnosti jemociogennymi sposobami: monografija. Makeevka: MJeGI, Doneck: Donbass, 536 s. [in Russian]
4. Vorob'eva E. A. (2004) Rol' i mesto telesno-orientirovannyh metodov v rabote s det'mi. *Mezhdisciplinarnye problemy psihologii telesnosti*. № 5. S. 302–307. [in Russian]
5. Igumnova O. B. (2014) Geneza negativnih psihichnih staniv studentiv ta ih psihokorekcija: dis. na zdob. nauk. stup. kand. psihol. nauk: spec. 19.00.07 / Hmel'nic'kij nacional'nij universitet. Hmel'nic'kij, 275 s. [in Russian]
6. Revutska I. V. (2018) Kontseptualna model korekcii nehatyvnykh psykichnykh staniv i psykosomatychnykh rozladiv u ditei doshkilnoho viku zasobamy tilesnoorientovanoi terapii. *Psyhholohichniy chasopys*. Vyp. 5 (15). S. 129–141. [in Ukrainian]
7. Revutska I. V. (2018) Kontseptualnyi pidkhid do diahnostuvannia psykosomatychnykh proiaviv u ditei doshkilnoho viku. *Naukovyi zhurnal Ohliad*. Vyp. 2(45). S. 200–210. [in Ukrainian]
8. Romanchuk O. (2011) Cimia, shcho ztsiliuie: osnovy terapevtychnoho batkivstva ditei, shcho zaznaly skryvdzhennia ta emotsiinoho zanedbannia. Lviv: Koleso, 156 s. [in Ukrainian]
9. Sandomirskij, M. S. (2005) Psihosomatika i telesnaja psihoterapija: Prakticheskoe rukovodstvo. M.: Nezavisimaja firma «Klass», 592 s. [in Russian]
10. Sergeeva L. S. (2011) Telesno-orientirovannye metody v sisteme psihoterapii bol'nyh zatjazhnyimi nevrozami: avtoref. diss.... kand. med. nauk 14.00.18. SPb. 21 s. [in Russian]
11. Timoshenko G. V., Leonenko E. A. (2006) Rabota s telom v psihoterapii: Prakticheskoe rukovodstvo. M: Psihoterapija, 480 s. [in Russian]
12. Shubina E. V. (2007) Osnovy telesnoj terapii. Illjustrirovanoe rukovodstvo dlja professionalov. SPb.: Nauka i Tehnika, 240 s. [in Russian]

13. Bonanno G. A. (2004) Loss, trauma, and human resilience. Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American psychologist*. Vol. 59 (1). P. 203–238. [in English].
14. Cerfolio N. E. (2009) Multimodal Psychoanalytically Informed Aid Work with Children Traumatized by Chechen War. *Journal of The American Academy of Psychoanalysis and Dynamic Psychiatry*. Vol. 37 (4). P. 587–603. [in English].
15. Everly G. S., Lating J. M., Mitchell J. T. (2005) Innovations in group crisis intervention. *Crisis Intervention / Ed. A. R. Roberts*. Oxford University Press, 458 p. [in English].
16. Gray M. J., Litz B. T., Maguen S. (2014) Acute psychological impact of disaster and large-scale trauma: limitations of traditional interventions and future practice recommendations. *Prehospital and disaster medicine*. Vol. 19 (1). P. 125–140. [in English].
17. Röhricht F. (2009) Body-oriented psychotherapy: The state of the art in empirical research and evidence-based practice: A clinical perspective. *Journal of Body, Movement & Dance in Psychotherapy*. Vol. 4 (2). P. 135–156. [in English].

Hopkalo Yu.

junior research scientist Laboratory of Applied Psychology
of Education, Ukrainian Scientific and Methodological Center
for Applied Psychology and Social Work
Vito-Litovsk Lane, b. 98-A, Kiev, Ukraine

USING OF BODY-ORIENTED PSYCHOTHERAPY AS ONE OF THE METHODS IN WORKING WITH CHILDREN AND FAMILIES WHO HAVE SURVIVED TRAUMATIC EVENTS

In the article it has been considered and substantiated the theoretical and methodological foundations of the organization of group forms of work with psychotrauma in persons who have suffered as a result of hostilities, based on the introduction of methods of body-oriented psychotherapy.

Body-oriented psychotherapy expands the possibilities of psychotherapeutic influence by considering the individual in the unity of its psychosocial and biological functioning.

Group methods in working with post-traumatic stress disorders in working with children and families in difficult life situations due to hostilities are a system of psychotherapeutic influence that optimally combines body-oriented psychotherapy with elements of symbol drama,

psychological debriefing, behavioral methods of psychotherapy, dance-movement psychotherapy, art therapy, psycho training, pharmacotherapy and other methods aimed at working with clinical manifestations of psychotrauma.

The method of body-oriented psychotherapy in work with children and families affected by traumatic events can be a leader, both in working with distant clinical manifestations and to prevent the development of PTSD, in dealing with mental and physical aspects of functioning, resolving intrapersonal conflicts; determining the level of adequacy of self-perception and self-esteem; reducing the level of personal anxiety, mental tension, emotional lability.

Its using helps children and families who have experienced traumatic events, with the help of motor psychotechnics to more accurately recognize and verbalize their own emotions, relive their past emotional experiences, thereby expanding the scope of self-knowledge and forming a more emotionally beneficial attitude.

In addition, it makes a significant contribution to the further development of ideas about the mechanism of therapeutic action of psychotherapy, as changes that occur with clients (children and families who have experienced traumatic actions) and are the ultimate goal of psychotherapeutic effects affect different levels of body and personality.

Key words: persons affected by hostilities, psychotrauma, body-oriented psychotherapy, methods.

Статті надійшла до редакції 30.11.2020

УДК 159.923: 378

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1\(51\).225378](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1(51).225378)

Дробот О. В.

доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки та психології професійної освіти, Національний авіаційний університет, Київ (Україна)

ORCID: 0000-0001-5999-7632

ResearcherID: E-8071-2016

МОТИВАЦІЯ СТУДЕНТІВ ДО ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ

В часи розвинутих інформаційно-комунікаційних технологій посилюються суспільні тенденції до дистанціювання різноманітних форм соціальної взаємодії, в тому числі й до дистанційного навчання. Докорінно альтернативним до традиційного навчання прикладом є спілкування викладача і студентів в онлайн-режимі — в режимі чатів, інтернет-форумів та інтернет-конференцій. Під час карантину, пов'язаного з пандемією COVID-19, у закладах вищої освіти України була впроваджена дистанційна форма навчання (ДФН). Метою цього дослідження стало розкриття особливостей мотивації студентів до дистанційного навчання в умовах пандемії. З цією метою використовувалися такі методики: авторська анкета «Ставлення до дистанційної форми навчання в закладі вищої освіти»; методика «Мотивація навчання у вищому навчальному закладі» Т. І. Ільїної; «Методика діагностики особистості на мотивації до уникання невдач» (Т. Елерс); «Методика діагностики особистості на мотивацію до успіху» (Т. Елерс).

Емпіричне дослідження тривало впродовж липня–серпня 2020 р. Опитування ставлення студентів до ДФН показало наявність трьох типів такого ставлення: позитивно ставляться до дистанційної форми навчання 48 %, нейтрально — 30 %, негативно — 22 % опитаних. Діагностика мотивації навчання в закладі вищої освіти у студентів з різним ставленням до дистанційного навчання виявила такі тенденції: найвищий показник мотиву набуття знань спостерігається у студентів з позитивним ставленням до ДФН; мотив отримання диплому

домінує у студентів з негативним ставленням до ДФН. Високий рівень мотиву досягнення успіху не залежить від типу ставлення до ДФН. Домінування високого рівня мотивації досягнення успіху, порівняно з низьким рівнем мотиву уникання невдач, притаманне студентам із позитивним ставленням до ДФН. Серед студентів з нейтральним ставленням до дистанційного навчання встановлено значущі розбіжності між параметрами «мотивація досягнення успіху» та «мотивація уникання невдач» ($p > 0,05$). Таким чином, на рівні емпіричного спостереження зафіксовано залежність між типом ставлення студентів до ДФН та їх мотивацією уникання невдач та відсутність такої між типом ставлення студентів до ДФН та їх мотивацією до успіху.

Ключові слова: дистанційне навчання, студенти, мотивація до навчання, мотивація досягнення успіху, мотивація уникання невдач.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими практичними завданнями. У період карантину в Україні, впровадженого у зв'язку з пандемією COVID-19, у закладах вищої освіти була впроваджена дистанційна форма навчання (ДФН). Наразі позанауковий суспільний дискурс пропонує безліч аргументів на користь дистанційного навчання, серед яких переважають судження прагматичного характеру. Наприклад, те, що *студент отримує можливість навчатися у будь-який час і в будь-якому місці*, на декількох курсах чи у декількох навчальних закладах одночасно, засвоювати матеріал у *своєму темпі та в спокійній обстановці*. Зазначається *доступність навчальних матеріалів, висока оперативність необхідного контакту* з викладачем, підсилений індивідуальний підхід [11].

Не менше пишеться і про недоліки дистанційної форми навчання. *Офіс освітнього омбудсмена України у квітні 2020 р. представив результати опитування батьків «Навчання дітей під час карантину»*. Як показало дослідження, половина батьків вважають, що дистанційна освіта не замінить очної форми навчання; на часткову заміну вказують 38,4 %; 8,2 % батьків вважають дистанційну освіту повноцінною заміною і лише 1 % батьків пропонують змінити формат дистанційного

навчання, оскільки вважають його неякісним, і лише тоді, на їхню думку, воно зможе замінити навчання традиційне [16].

Щодо вищої школи, то тут наголошується на неможливості якісного дистанційного навчання за напрямами підготовки та спеціальностями, на яких передбачена велика кількість практичних занять. При дистанційному навчанні особистий контакт студентів один з одним і з викладачами мінімальний, а то і цілком відсутній, тому така форма навчання не підходить для розвитку у студентів комунікабельності, впевненості, навичок роботи в команді. Та найбільшою проблемою є те, що ДФН будується на особистій мотивації студента: практично весь навчальний матеріал студент опановує самостійно, що вимагає достатньої сили волі, відповідальності і самоконтролю [11].

У часи розвинутих інформаційно-комунікаційних технологій посилюються суспільні тенденції до дистанціювання різноманітних форм соціальної взаємодії, в тому числі й до дистанційного навчання. Докорінно альтернативним до традиційного навчання прикладом є спілкування викладача і студентів в онлайн-режимі — в режимі чатів, інтернет-форумів та інтернет-конференцій. Дистанційне навчання проводиться також на базі таких навчальних інтернет-платформ, як Moodle та Google Classroom. Будучи відкритими системами управління навчанням, вони створюють персоналізоване дистанційне навчальне середовище для учнів і студентів.

З огляду на окреслену різноспрямованість суспільних оцінок постала необхідність науково оцінити окремі переваги й недоліки дистанційного навчання у вищій школі. Зокрема актуальною в цьому напрямку досліджень є діагностика мотивації студентів, що дозволяє точніше виявляти усвідомлювані та несвідомі особистісні її складові та механізми, а також розробляти на цій основі ефективні розвивальні технології [9].

Якими чинниками забезпечується мотивація студентів, яка статистика позитивного і негативного ставлення до дистанційного навчання, як це ставлення пов'язане з мотивацією до досягнень та мотивацією до уникання невдач — відповідь на ці питання можна дати на підставі проведеного нами емпіричного дослідження.

Метою дослідження є розкриття особливостей мотивація студентів до дистанційного навчання в умовах пандемії. В межах сформульованої мети вирішувалися такі дослідницькі *завдання*:

1. шляхом теоретичного аналізу виявити переваги і недоліки дистанційної форми навчання в закладах вищої освіти;
2. емпірично виявити й описати мотивацію навчання студентів з різним ставленням до дистанційного навчання.

Методи і методики дослідження. Відповідно до мети у дослідженні використовувалися такі методики: авторська анкета «Ставлення до дистанційної форми навчання в закладі вищої освіти»; методика «Мотивація навчання у вищому навчальному закладі» Т. І. Ільїної; «Методика діагностики особистості на мотивації до уникання невдач» (Т. Елерс); «Методика діагностики особистості на мотивацію до успіху» (Т. Елерс). Методика Т. І. Ільїної дозволяє визначити, на що головним чином орієнтований студент при навчанні у ЗВО: на отримання знань (прагнення до набуття знань, допитливість); на оволодіння професією (прагнення опанувати професійні знання та сформувати професійно важливі якості) або на отримання диплому (прагнення отримати диплом при формальному засвоєнні знань, прагнення до пошуку обхідних шляхів при складанні іспитів та заліків. Обидві методики Т. Елерса — це відомі моношкальні тести, спрямовані на виявлення ступеня вираженості в особі мотивації досягнення успіху або уникання невдач. З метою обробки статистичних даних використовувався t-критерій Стьюдента.

Результати дослідження. Важливою психологічною умовою становлення майбутнього професіонала є мотивація, пов'язана з реалізацією освітніх потреб та навчальною діяльністю. Мотивацію ми розглядаємо як заохочення і спрямованість діяльності індивіда на мету як матеріальний або ідеальний предмет, заради якого ця діяльність здійснюється.

Теоретичні засади наявних на сьогодні концепцій мотивації різнобічні, що зумовлює відсутність єдиного розуміння складових мотивації особи, мотивів як рушійні сили людської поведінки, її детермінант. Провідне визначення розглядає поняття

мотивації так: мотивація — це динамічний процес безперервного вибору і прийняття рішень на основі зважування поведінкових альтернатив, який пояснює цілеспрямованість дії, організованість і стійкість цілісної діяльності, спрямованої на досягнення певної мети, виступає як спонукання до дії певним мотивом [13].

Мотивація розглядається як свого роду ядро особистості, тобто не лише в контексті когнітивних процесів, а в контексті свідомості та особистості. У такому, холистичному, антропологічному полі психології мотивації можна розглядати теорію часової перспективи [7], моделі вольової регуляції [15], теорію самоефективності [17], теорію внутрішньої мотивації та самодетермінації [19].

Навчальна діяльність студентів — процес полімотивований. Згідно з позицією І. П. Ільїна, мотиви розглядаються як будь-який чинник, що впливає на виникнення спонукання та прийняття рішення [14]. Як і всі загальні мотиви, мотиви, що детермінують навчальну діяльність, розподіляються на дві великі категорії. Перша з них, група мотивів досягнення успіху, об'єднує мотивацію досягнення успіху в поточній навчальній діяльності — винагорода за сумлінне навчання (висока успішність), задоволення від процесу навчання та мотивацію досягнення успіху в майбутньому — висока престижність професії, гідна заробітна плата після закінчення навчання. Друга група — група мотивів уникання невдач — це побоювання не відповідати очікуванням суспільства, батьків.

У загальну типологію мотивів суттєве діагностичне доповнення вносить М. Н. Димшиць. До групи мотивів «важливість та необхідність занять» автор відносить ті, що вказують на характер виконання діяльності і вербалізуються в словах *потрібно, необхідно, інтерес, розвиток* тощо. На групу мотивів «перспектива» вказують слова, які позитивно формулюють мету діяльності (*рішення, шукати, успіх, діяти, самостійність, незалежність, корисність, становище в суспільстві, саморозвиток* тощо). До індикаторів мотиваційної категорії «заохочення» належать слова, які характеризують ставлення до різного роду заохочень у процесі навчання (*похвала, по-*

дарунок, гроші, повага, самоповага тощо). Мотиваційну категорію «*новизна*» можна діагностувати за словами, які виражають прагнення до пізнання нового (*цікавість, захоплення, таємничість* тощо) [6].

Розбіжність, яка виникає між досягнутим рівнем та рівнем актуальних цілей, формує мотивацію досягнення цілей — як актуальних, так і перспективних. Основна функція таких розбіжностей полягає у формуванні мотивації учіння, спрямованої на досягнення цілей, що, своєю чергою, веде до зниження відчуття напруги та дискомфорту. Основний психологічний механізм мотивації учіння студентів полягає у подоланні розриву між когнітивними й афективними процесами, що забезпечує усунення розриву між реальним і бажаним у цілісній картині подій життєвого шляху.

Усі вищезазначені прояви мотиваційної сфери студентів можуть зазнавати трансформацій в умовах вимушеної зміни форми навчання, що пов'язано з карантинними обмеженнями соціальних контактів. Перехід більшості закладів вищої освіти на дистанційну форму навчання поставив як студентів, так і науково-педагогічних працівників перед такими викликами як сприйняття нового поняття «соціальне дистанціювання» [5] та викликами, спричиненими новими умовами реалізації педагогічного процесу. Розглянемо деякі з цих умов у порівнянні дистанційного та традиційного навчання.

В той час, коли традиційне навчання широко застосовувалося у закладах вищої освіти, основними його недоліками було переважання інформативно-ілюстративних методів викладання, орієнтування викладача на «середнього» студента, брак безперервного зворотного зв'язку та неспроможність активного включення усіх студентів до навчальної взаємодії.

В. М. Буланова-Топоркова з колегами визначають чинники, які гальмують інтелектуальну активність студентів за традиційної організації занять: обмаль мотивованого включення студентів у навчальну діяльність, спілкування з приводу вузлових питань теми. Під час виступу студенти демонструють індивідуальні знання, тому спілкування практично відсутнє, до того ж існує комунікативна дистанція між викладачем і студентами.

Бракує співпраці, а допомога тому, хто виступає, оцінюється як підказка, заборонений прийом і порушення дисципліни [1].

Натомість онлайн-спілкування позбавлене комунікативної дистанції, студенти почуваються вільнішими, більше схильні до взаємодопомоги. Очевидні позитивні сторони такого викладання розкривають О. В. Петрунько та Н. М. Дятленко: студент постає як активний суб'єкт навчання; викладач значно краще пізнає можливості кожного студента, а отже, зростають можливості для диференційованої оцінки якості засвоєних студентами знань; вивільняються резерви часу для розгляду найбільш проблемних аспектів лекції, оскільки основні положення і визначення теми лекції не потрібно записувати, і зрештою поглиблюються та зміцнюються знання студентів [12].

Під час дистанційованого спілкування у студентів відпадає необхідність конспектувати лекції, оскільки вони мають заздалегідь готові лекційні матеріали, які викладачі пропонують для ознайомлення. Під час лекцій в режимі онлайн викладач не викладає ази теми, а вдається до пояснень, деталізацій і подання додаткового матеріалу, а також спрямовує студентів на самостійну роботу, самостійне розширення й поглиблення знань з теми. Тому головна мета такої лекції — узагальнення і систематизація знань із навчальної дисципліни з опертям на науково-понятійний та концептуальний базис науки.

Дистанційне навчання часто критикують за його обмежені можливості щодо впливу на інтелектуальну діяльність студентів. Разом з тим значна кількість навчальних дисциплін, що подається студентам в рамках дистанційного навчання, зберігає високий потенціал до розвитку інтелектуальної активності студентів. З онлайн-нових інформаційно-комунікаційних технологій цілком можливим стає проведення лекцій, семінарських занять, круглих столів, індивідуальних та групових консультацій та багато інших навчальних форм у режимі онлайн.

Окрему роль відіграють також деякі особистісні диспозиції, що детермінуються індивідуальними відмінностями студентів та виступають стимулами для створення певних мотиваційних станів у навчальному процесі. До таких належить страх публічного виступу та хвилювання перед контрольними заходами

навчального процесу. Хвилювання перед іспитами не є тільки наслідком слабкої підготовки студента або його недостатньо розвинених здібностей, для деяких студентів цей різновид страху являє собою загрозу для всієї «Я-концепції» суб'єкта. Mandler & Sarason [18] стверджують, що з мотиваційним станом боязні невдачі пов'язані три когнітивних фактори, які заважають виконанню завдання: почуття некомпетентності, негативна самооцінка і очікування невдачі. Дистанційне складання екзаменів і заліків сприяє зниженню у студентів надмірного відчуття власної некомпетентності, негативної самооцінки та не виправданого очікування провалу.

Іншим важливим аспектом дистанційного навчання є самоосвіта студентів. На думку І. Мартинюк, яка дослідила мотивацію і ставлення студентської молоді до самоосвітньої діяльності, результатами такої діяльності особистості можуть бути нові знання, уміння, навички, особистісні якості, нові погляди, переконання та інші продукти діяльності [10]. На наш погляд, при дистанційному навчанні студенти можуть проявляти більше самостійності та ініціативності у пошуку нової інформації та краще усвідомлювати особистісну значущість самоосвітньої діяльності для себе.

Емпіричне дослідження тривало впродовж липня–серпня 2020 р., протягом діючих в Україні карантинних обмежень, пов'язаних з пандемією коронавірусу. У дослідженні, яке проводилося шляхом опитування через Google-форми з попереднім інструктажем респондентів, взяли участь 76 студентів з різних закладів вищої освіти з усіх регіонів країни. Статевий розподіл: 57 дівчат та 19 юнаків; віковий розподіл: від 17 до 24 років. Процедура рандомізації вибірки не проводилася з огляду на те, що форма навчання респондентів (денна чи заочна), рік навчання, а також спеціальність не мають вирішального значення для вироблення оцінних суджень про дистанційне навчання, яке є вимушеною формою, обов'язковою для всіх студентів під час карантину. Диференціація вибірки за віком і статтю не входила до завдань цього дослідження.

Перейдемо до розгляду результатів, отриманих за допомогою вищезазначених методик. Першим кроком дослідження

було опитування студентів за короткою анкетой «Ставлення до дистанційної форми навчання в закладі вищої освіти». Респондентам пропонувалося висловити своє ставлення до зазначеного феномену у трьох варіантах відповідей: «позитивно», «нейтрально» та «негативно». В силу нерандомізованості вибірки в задачу цього дослідження не входило опитування стосовно причин такого ставлення або наведення аргументів власної позиції. Отримано такий розподіл: позитивно ставляться до дистанційної форми навчання 48 %, нейтрально — 30 %, негативно — 22 % опитаних. В подальшому тексті всі діагностичні дані представлено диференційовано за цими трьома підгрупами вибірки.

Представляємо результати за методикою «Мотивація навчання у вищому навчальному закладі» Т. І. Ільїної (таблиця 1).

Таблиця 1

Середньогрупові показники мотивації навчання в закладі вищої освіти у студентів з різним ставленням до дистанційного навчання (ДН)

Ставлення до ДН	Види мотивів		
	Мотив набуття знань (\bar{x})	Мотив оволодіння професією (\bar{x})	Мотив отримання диплома (\bar{x})
Позитивне	7,12	6,14	4,89
Нейтральне	6,51	6,0	5,7
Негативне	6,08	6,44	6,94
Максимальне значення	12,6	10	10

Отже, студенти в цілому демонструють середній рівень показників мотиву набуття знань, вище середнього рівня показників мотиву опанування професією та середній рівень мотиву отримання диплому. Найвищий показник мотиву набуття знань спостерігається у студентів з позитивним ставленням до ДФН. Найвищий показник мотиву отримання диплому показали студенти з негативним ставленням до ДФН. Студенти з негативним ставленням також зацікавлені у тому, щоб отримати навички, притаманні професії. Отримання диплому найменшою мірою притаманне тим, хто позитивно ставиться до дистанційного навчання.

Дані, отримані при вивченні мотивації досягнення успіху та мотивації уникання невдач за методиками Т. Елерса, представлено в таблиці 2.

Таблиця 2

Середньогрупові показники рівнів мотивації досягнення успіху та уникання невдачі у студентів з різним ставленням до дистанційної форми навчання (ДФН)

Ставлення до ДФН	Рівні мотивації					
	Мотивація досягнення успіху (\bar{x})			Мотивація уникання невдачі (\bar{x})		
	Високий	Середній	Низький	Високий	Середній	Низький
Позитивне	18,47	–	–	–	–	17,87
Нейтральне	18,93	–	–	–	15,93	–
Негативне	18,33	–	–	16,44	–	–

Виходячи із вищезазначених результатів, можемо стверджувати, що студенти демонструють високий рівень мотиву досягнення успіху незалежно від типу ставлення до ДФН. При цьому студенти з нейтральним та негативним ставленням до ДФН надають перевагу середньому рівню ризиків у навчальній діяльності для досягнення поставлених цілей. Така мотивація може бути проілюстрована висловлюваннями: «Мені подобається бути успішним, не докладаючи надто великих зусиль, і при цьому не ризикувати» або «Мені подобається отримувати легкі завдання або завдання середньої складності».

Домінування високого рівня мотивації досягнення успіху, порівняно з мотивом уникання невдач, у групі студентів з позитивним ставленням до ДФН свідчить про їх небайдужість до своїх успіхів, схильність отримувати похвалу та здобутки. Такі студенти прагнуть і досягають значних результатів у навчальній діяльності. У випадку, коли їх спіткає невдача, вони, як правило, не відмовляються від поставленої мети, а намагаються завершити завдання.

Студенти з високим рівнем мотиву уникання невдачі віддають перевагу малому або, навпаки, надмірно великому ризику у досягненні поставленої мети. У таких студентів, як правило,

високий рівень захисту і страху перед неприємними подіями. Домінування мотиву уникання невдач призводить до заниженої самооцінки і невисокого рівня домагань. «Не буду братися за це завдання, адже в мене не вийде», або навпаки «за будь-яку ціну виконаю це завдання, чого б це мені не вартувало» — такими є типові мотивування діяльності. Люди з високим рівнем мотивації уникання невдач проявляють невпевненість у собі, обтяжені необхідністю виконувати роботу. Повторювані невдачі можуть викликати стан звичної пригніченості, зниження віри в себе. Можемо припустити, що високий та середній рівень мотиву уникання невдачі, неуспіх переживається як тотальний і не сприяє позитивному сприйняттю освітніх інновацій, в тому числі і ДФН.

Порівняльний аналіз із застосуванням t-критерію Стьюдента до показників студентів з позитивним ставленням до ДФН за параметрами «мотивація до успіху» та «мотивація уникання невдач» не виявив значущих розбіжностей: $t=0,724$ ($p>0,05$).

Серед студентів з нейтральним ставленням до дистанційного навчання встановлено значущі розбіжності між параметрами «мотивація до успіху» та «мотивація уникання невдач»: $t = -0,986$ ($p>0,05$).

Порівняння показників «мотивація до успіху» та «мотивація уникання невдач» у студентів з негативним ставленням до дистанційного навчання значущих розбіжностей не було виявлено: $t=0,780$ ($p>0,05$).

Дискусійні питання. Стосовно даних, отриманих на запитання анкети, необхідно зазначити, що аналогічні відсоткові пропорції було отримано у дослідженні О. Карагодіної, О. Пожидаєвої та М. Карагодіної. Відповідаючи на питання «Чи зручно Вам навчатися в дистанційному режимі?» 41 % респондентів відповіли ствердно, 36 % — не зовсім, 18 % — ні, 5 % — важко відповісти. В опитуванні взяли участь 257 студентів всіх спеціальностей ЗВО, переважну більшість (92 %) з яких становили студенти бакалаврату, 75 % студенти денної форми навчання [8].

Помічену тенденцію підтвердило й інше опитування, в якому му зручність ДФН відмітили 103 студенти (40,2 %), негативно

ставляться до нього 40 осіб (15,6 %), воліють навчатися за традиційною формою 88 студентів (34,4 %), важко відповісти — 25 студентів (9,8 %) [4].

Проведене десять років тому дослідження О. Васюк та Т. Скумін показало, що 62 % респондентів переконані в тому, що дистанційна технологія навчання у вищій освіті як в Україні, так і за кордоном, набуває важливого значення при організації самостійної роботи студентів, 34 % опитаних не визначились із відповіддю і лише 4 % респондентів так не вважали [2].

Натомість дані розподілу мотивації до успіху не завжди кореспондуються з іншими дослідженнями. Зазначимо, що в дослідженні А. В. Гюлмамедова, Е. А. Круглової та А. С. Турчина отримано результати: «89,5 % студентів денного відділення мають мотиваційну спрямованість на успіх, 3,5 % мають мотивацію до уникання невдачі. У 7 % мотиваційний полюс не виражений» [3, с. 18]. Ці дані суттєво відрізняються від отриманих нами результатів, що свідчить про часову, територіальну та соціокультурну різницю між досліджуваними.

Висновки та перспектива подальших досліджень. Отримані результати доводять важливість аналізу особливостей мотивації студентів до навчальної діяльності у дистанційному режимі, співвідносять різні мотиваційні спонукання та активність суб'єктів такої мотивації.

Опитування ставлення студентів до ДФН в закладі вищої освіти показало наявність трьох типів такого ставлення: позитивно ставляться до дистанційної форми навчання 48 %, нейтрально — 30 %, негативно — 22 % опитаних. Діагностика мотивації навчання в закладі вищої освіти у студентів з різним ставленням до дистанційного навчання виявила такі тенденції: найвищий показник мотиву набуття знань спостерігається у студентів з позитивним ставленням до ДФН; мотив отримання диплому домінує у студентів з негативним ставленням до ДФН. Високий рівень мотиву досягнення успіху не залежить від типу ставлення до ДН. Домінування високого рівня мотивації досягнення успіху, порівняно з низьким рівнем мотиву уникання невдач, притаманне студентам з позитивним ставленням до ДН. Серед студентів з нейтральним ставленням до

дистанційного навчання встановлено значущі розбіжності між параметрами «мотивація до успіху» та «мотивація уникання невдач» ($p > 0,05$).

Таким чином, на рівні емпіричного спостереження зафіксовано залежність між типом ставлення студентів до ДФН та їх мотивацією до уникання невдач.

Оптимізація дистанційного навчання передбачає врахування різноманітних освітніх потреб студентів при організації навчального процесу: доступність навчальних матеріалів, інтенсивність навчального навантаження, можливість дистанційно отримувати індивідуальні консультації. Тому *перспективу подальших досліджень* вбачаємо в пошуку та апробації форм і засобів цілеспрямованого формування мотивації навчальної діяльності майбутніх фахівців у дистанційному форматі, які сприятимуть досягненню мети вищої освіти в Україні.

Список використаних джерел

1. Буланова-Топоркова М. В. Педагогика и психология высшей школы: учебное пособие. Ростов-на-Дону: Феникс, 2002.
2. Васюк О., Скумін Т. Теоретико-методичні аспекти організації дистанційної освіти. *Вісник Книжкової палати*. 2011. № 2. URL://C:/Users/Olga/AppData/Local/Temp/vkr_2011_2_11.pdf
3. Гюлмамедов А. Б., Круглова, Е. А. Турчин, А. С. Особенности мотивационной направленности личности студентов-психологов. *Вестник Владимирского государственного университета*. 2014. 16 (35). С. 16–21.
4. Думка студентів щодо дистанційного навчання, організованого у КНЛУ під час карантину. 2020. Доступно за URL: <http://translationstudies.knlu.edu.ua>
5. Предметний аналіз поняття «соціальне дистанціювання» в різних суспільних та наукових контекстах / О. В. Дробот (відп. ред.). 2020. URL: <http://kppro.nau.edu.ua/files/Zbirnik2020.pdf>
6. Дымшиц М. Н. Общая структура мотивации. *Манипулирование покупателем*. Москва: Омега Л., 2004.
7. Нюттен Ж. Мотивация, действие и перспектива будущего. Москва : Смысл, 2004.
8. Карагодіна О., Пожидаєва О., Карагодіна М. Ставлення студентів до дистанційного навчання в період карантину. 2020. URL: http://ies.vntu.edu.ua/reports/presentations_2020_2020.pdf
9. Корніяка О. М. Комунікативні чинники професійного самоздійснення викладача вищої школи. *Psycholinguistics*. 2018. Vol. 23, Iss. 1. С. 139–

159. DOI 10.5281/zenodo.1211179. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psling_2018_23_1_9.
10. Мартинюк І. А. Самоосвітня діяльність студентської молоді в епоху глобалізації. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, 2017. V (56). С. 128–131. DOI: 10.32626/2227-6246.2019-46.240-264.
 11. Переваги та недоліки дистанційного навчання. Кафедра менеджменту Львівського торговельно-економічного університету. 2020. URL: <https://kerivnyk.info/perevahy-ta-nedoliky-dystantsijnoho-navchannya>.
 12. Петрунько О. В., Дятленко Н. М. Методика викладання психологічних дисциплін у вищій школі: Навчально-методичний посібник. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2016.
 13. Сердюк Л. З. Психологія мотивації учіння майбутніх фахівців в інтегрованому освітньому середовищі / Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2013.
 14. Смирнов А. В., Валиахметова И. В. Современные аспекты мотивации учебной деятельности студентов вузов. *Актуальные вопросы психологии и педагогики — Topical issues of psychology and pedagogy*. Новосибирск: ЦРНС, 2009. С. 81–94.
 15. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. 2-е изд. Санкт-Петербург: Питер; Москва: Смысл, 2003.
 16. Що показали результати опитування батьків щодо дистанційного навчання? 2020. URL: <https://op.ua/news/osvita-v-ukraini/scho-pokazali-rezul-tati-opituvannya-bat-kiv-schodo-distanciynogo-navchannya>
 17. Bandura, A. Self-efficacy: The exercise of control. W. H. Freeman/Times Books/ Henry Holt & Co, 1997.
 18. Mandler G., Sarason I. G. A study of anxiety and learning. *Journal of Abnormal and Social Psychology*. 1952. 87, 166–173. doi10.1037/h0062855
 19. Ryan R. M., Deci E. L. Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness. Guilford Press, 2017.

REFERENCES

1. Bulanova-Toporkova M. V. (2002). *Pedagogika i psihologiya vyisshey shkolyi: uchebnoe posobie*. [Pedagogy and psychology of higher education: textbook]. Rostov-na-Donu: Feniks. [in Russian].
2. Vasyuk O., SkumIn T. (2011). Teoretiko-metodichni aspekti organizatsiyi distantsiynoyi osviti. [Theoretical and methodological aspects of distance education]. *Visnik Knizhkovoyi palati*. 2011. No 2. Dostupno za URL file:///C:/Users/Olga/AppData/Local/Temp/vkp_2011_2_11.pdf. [in Ukrainian].
3. Gylmamedov A. B., Kruglova, E. A. Turchin, A. S. (2014). Osobennosti motivatsionnoy napravlenosti lichnosti studentov-psihologov. [Features of the motivational orientation of the personality of psychology students]. *Vestnik Vladimirskego gosudarstvennogo universiteta*. 16 (35). S. 16–21. [in Russian].
4. Drobot, O. V. (2020). Predmetnyi analiz poniattia «sotsialne dystantsiiuvania» v riznykh suspilnykh ta naukovykh kontekstakh. O. V. Drobot (vidp.

- red.). [Subject analysis of the concept of «social distance» in different social and scientific contexts] Dostupno za URL <http://kpppo.nau.edu.ua/files/Zbirnik2020.pdf> [in Ukrainian].
5. Dyimshits M. N. (2004) *Obschaya struktura motivatsii*. [General structure of motivation]. Manipulirovanie pokupatelem. Moskva: Omega L. [in Russian].
 6. Nyutten Zh. (2004). *Motivatsiya, deystvie i perspektiva buduschego*. [Motivation, action and future perspective]. Moskva : Smyisl. [in Russian].
 7. Karagodina O., Pozhidaeva O., Karagodina M. (2020). *Stavlennya studentiv do distantsiynogo navchannya v period karantinu*. [Attitudes of students to distance learning during quarantine]. Dostupno za URL http://ies.vntu.edu.ua/reports/presentations_2020_2020.pdf [in Ukrainian].
 8. Korniyaka O. M. (2018). *Komunikativni chinniki profesijnogo samozdiysnennya vikladacha vischoyi shkoli*. [Communicative factors of professional self-realization of a high school teacher]. *Psycholinguistics*. Vol. 23, Iss. 1. S. 139–159. DOI 10.5281/zenodo.1211179. Dostupno za URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/psling_2018_23_1_9. [in Ukrainian].
 9. Martynyuk I. A. (2017). *Samoosvitnya diyalnist studentskoyi molodi v epohu globalizatsiyi*. [Self-educational activity of student youth in the era of globalization]. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, V (56), S. 128–131. DOI: 10.32626/2227-6246.2019-46.240-264. [in Ukrainian].
 10. *Perevagi ta nedoliki distantsiynogo navchannya*. [Advantages and disadvantages of distance learning]. Kafedra menedzhmentu Lvivskogo torgovelo-ekonomichnogo universitetu. (2020). Dostupno za URL <https://kerivnyk.info/perevahy-ta-nedoliky-dystantsijnoho-navchannya>. [in Ukrainian].
 11. Petrunko O. V., Dyatlenko N. M. (2016). *Metodika vikladannya psihologichnih distsiplin u vischij shkoli: Navchalno-metodichnij posibnik*. [Methods of teaching psychological disciplines in high school: Textbook]. KiYiv: KiYivskiy unIversitet ImenI Borisa GrInchenka. [in Ukrainian].
 12. Serdyuk L. Z. (2013). *Psihologiya motivatsiyi uchinnya maybutnih fahivtsiv v integrovanomu osvitnomu seredovischi* [Psychology of motivation of learning of future specialists in an integrated educational environment]: Institut psihologIYi Im. G. S. Kostyuka NAPN UkraYini. KiYiv. [in Ukrainian].
 13. Smirnov A. V., Valiahmetova I. V. (2009). *Sovremennyye aspektyi motivatsii uchebnoy deyatelnosti studentov vuzov*. [Modern aspects of motivation of educational activity of university students]. *Aktualnyie voprosy psihologii i pedagogiki — Topical issues of psychology and pedagogy*. Novosibirsk: TsRNS, S. 81–94. [in Russian].
 14. Hekhauzen X. (2003). *Motivatsiya i deyatelnost*. [Motivation and activity]. 2-e izd. Sankt-Peterburg: Piter; Moskva: Smyisl. [in Russian].
 15. *Scho pokazali rezultati opituvannya batkiv schodo distantsiynogo navchannya?* [What did the results of the parents' distance learning survey show?]. (2020). Dostupno za URL <https://op.ua/news/osvita-v-ukraini/scho-pokazali-rezultati-opituvannya-bat-kiv-schodo-distanciynogo-navchannya> [in Ukrainian].
 16. Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. W. H. Freeman/ Times Books/ Henry Holt & Co.

17. Mandler, G., & Sarason, I. G. (1952). A study of anxiety and learning. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 87, 166–173. doi10.1037/h0062855.
18. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2017). *Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness*. Guilford Press.

Drobot O. V.

Doctor of Psychology, Professor of the Department of Pedagogy and Psychology of Professional Education, National Aviation University, Kyiv (Ukraine)

**STUDENTS' MOTIVATION FOR DISTANCE LEARNING
IN A PANDEMIC SITUATION**

Social tendency to distance various forms of social interaction, including learning, is intensifying in the times of highly developed information and communication technologies. Online communication of teachers and students — in chats, online forums and conferences — becomes an alternative to traditional learning. During the quarantine related to the COVID-19 pandemic, distance learning (DL) was introduced in higher education institutions of Ukraine. The aim of the present study is to reveal the characteristics of students' motivation for distance learning within the pandemic. Following methods were used for this purpose: the author's questionnaire «Attitude to Distance Learning in Higher Education»; the method of «Educational Motivation in Higher Education» by T. I. Ilyina, «Method of Diagnosing Personality for Motivation to Avoid failure» (by T. Ehlers), «Method of Diagnosing Personality for Motivation to Succeed» (by T. Ehlers).

The empirical study continued throughout July-August 2020. The survey of students' attitudes to DL showed three types of such attitudes: 48 % are positive about distance learning, 30 % are neutral, and 22 % are negative. Diagnosis of motivation to get higher education in students with different attitudes to distance learning revealed following trends: the highest rate of motivation to acquire knowledge is observed in students with a positive attitude to DL; the motive for obtaining a diploma dominates among students with a negative attitude to DL. High levels of motivation to succeed do not depend on the type of attitude to DL. The dominance of high levels of motivation to succeed compared to low levels of motivation to avoid failure is inherent in students with a positive attitude to DL. Significant differences were found between the parameters of «motivation to succeed» and «motivation to avoid failure» ($p > 0.05$)

among students with a neutral attitude to distance learning. Thus, based on our empirical observation, we noted the correlation between the type of attitude of students to DL and their motivation to avoid failure, and the lack of such correlation between the type of attitude of students to DL and their motivation to succeed.

Key words: distance learning, students, motivation to learn, motivation to succeed, motivation to avoid failure.

Стаття надійшла до редакції 27.11.2020

УДК 159.9.316.6:159.9.019

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1\(51\).225408](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1(51).225408)

Заграй Л. Д.

доктор психологічних наук, професор, декан факультету психології, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

вул. Шевченка 57, Івано-Франківськ, 76018, Україна

ORCID: 0000-0003-2823-8179

Todoriv_Larisa@i.ua;

Федорук О. В.

аспірантка кафедри соціальної психології, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ORCID: 0000-0001-9553-7553

lesyafedoruk@gmail.com

ПСИХОСЕМАНТИЧНІ КОНСТРУКЦІЇ ЛІДЕРСТВА У СВІДОМОСТІ МОЛОДІ: ГЕНДЕРНИЙ ВИМІР

У статті представлено результати емпіричного дослідження психосемантичної конструкції лідерства у картині світу студентства у гендерному вимірі. Проведено аналіз різних теоретико-методологічних підходів щодо моделей лідерства, які доводять, що лідерство у класичному трактуванні має маскулінний зміст. Окреслено три ключові підходи у трактуванні лідерства на основі: особистісних рис, взаємодії із ситуацією, поведінки. Проаналізовано сучасні теорії лідерства, які створюють методологічну основу для формування трансформаційної моделі лідерства, ключовим індикатором якої визначено взаємодію із підлеглими, які тлумачаться як послідовники, трансформацію їхніх цілей і спрямування на досягнення результатів. Описано методологію та методи дослідження концепту «лідерства» у картині світу студентів. Застосовано методи: незавершених речень; психосемантичний диференціал. Констатовано, що у переважній більшості студентів психосемантична конструкція лідерства свідчить про її маскулінний, патерналістський зміст, у якому ключовими є соціальні характеристики — влада, домінування, успіх. Визначено гендерну специфіку у психосемантичних конструкціях лідерства сту-

дентства. У чоловіків переважають психосемантичні конструкції, змістове наповнення яких стосується владно-підвладних відносин, конкуренції та домінування. У жінок намітилася тенденція у формуванні трансформаційної моделі лідерства, про що свідчить психосемантичний зміст їхніх моделей, ключовими характеристиками якої виявлено здатність вести за собою, успіх та домінування. На рівні свідомості у переважній більшості студентства функціонують стереотипні, маскуліні моделі лідерства. Образ лідера асоціюється більшою мірою із чоловіком, особливо у сферах політики та бізнесу. Жінку лідеркою студенти уявляють в освіті та медицині.

Ключові слова: лідер, лідерство, психосемантична конструкція, картина світу, маскуліна модель лідерства, трансформаційна модель лідерства, концепт «лідерство», інтерпретативна схема.

Постановка проблеми. Особливої актуальності проблема лідерства набуває у періоди змін, криз, трансформацій як в окремій групі, спільності, організації, так і в суспільстві, країні, світі в цілому. Адже саме у ситуаціях невизначеності, руйнування усталених моделей, схем, цінностей, функціонування систем необхідний лідер, трейблейзер (trailblazer), який може запропонувати новий, більш оптимальний шлях досягнення цілей, вирішення проблем. Тому виникає запитання, а хто такий лідер? Що таке лідерство, але не у формальному контексті, а в управлінському? Лідер — особа або група осіб, що йде першою у якому-небудь змаганні; передовик, ведучий. Лідерство — це першість у чому-небудь, у західній науковій традиції використовується термін «leadership» — що відображає загальну назву для лідерства і менеджменту. Тому у статті акцент буде зроблено на лідерстві як специфічному типі стосунків управління, що базується на процесі соціального діяння. Цей процес є складним, який потребує високого рівня взаємозалежності її учасників. На відміну від управління як керівництва лідерство передбачає наявність послідовників, а не підлеглих, що, на нашу думку, є одним із ключових показників ефективного лідера-управлінця, який, впливаючи на інших, веде за собою. Проте важливо з'ясувати, наскільки молоді люди, зокрема сту-

денство, готові до нових моделей лідерства. Адже така готовність значною мірою залежить від їх розуміння, а відтак і відповідного вибору певного типу лідерів чи готовності ефективно працювати, взаємодіяти у команді.

Лідерство на рівні повсякденної свідомості вважається прерогативою чоловічою, на що існують теоретичні пояснення, які досить ґрунтовно зафіксовані у гендерних стереотипах, що, можливо, і є причиною низького показника лідерства особливо серед жінок. В Україні більше за чисельністю жінок 54 % (46 % чоловіків). Мають вищу освіту 85 % жінок і 74 % чоловіків, навчаються у вищих навчальних закладах III–IV рівнів акредитації 52,3 % дівчат, а керівні посади у різних сферах займають всього 19 % жінок проти 81 % чоловіків, відповідно й оплата праці відрізняється [1].

Кількість жінок у парламенті (8-го скликання) — 47 (11,1 %), на противагу у світі — 25 %. Причому за мажоритарними списками — 1 %, що свідчить про неготовність нашого суспільства до прийняття образу лідера-жінки у політиці; за партійними списками — 20 % (45 з 225). Згідно з цілями тисячоліття ООН Україна повинна забезпечити представництво жінок на рівні не менше 15 % (Цілі сталого розвитку, 2017). У сфері освіти 80 % становлять жінки, у вищій освіті зайняті 52 % жінок, а ректорами вузів є переважно чоловіки (80 %) [14].

Пояснення таких тенденцій можуть бути різними, і одним із таких, припускаємо, є домінування в нашому суспільстві гендерних стереотипів розуміння лідерства як маскулінної ролі, що не завжди гармонійно може вписуватися в ідентичність жінки, а тому жінки самі не надають перевагу таким способам самовираження, навіть коли суспільство не заперечує. Тому виникає необхідність з'ясувати, як розуміють лідерство у нашому суспільстві. Особливо актуально такі питання дослідити у молоді, зокрема активної і прогресивної частини суспільства — студентів.

Мета статті полягає у визначенні психосемантичної репрезентації лідерства у свідомості студентства у гендерному контексті. **Завдання дослідження:** виявлення гендерної специфіки психосемантичної репрезентації лідерства у свідомості

студентства; визначення рівня сформованості чоловічої і жіночої моделей лідерства у свідомості студентів.

Аналіз попередніх досліджень. З точки зору психоаналізу лідерство пов'язано із маскулінною роллю, з проявом сексуальності, яка сублімується прагненням до влади, бажання влади є проявом мужності й активності, а мазохістські прагнення підпорядкування — жіночності і пасивності. Образ лідера — це прообраз символічного батька (фігури батька), який має владу, нікого не любить крім себе, має велику силу і вплив, сексуальну свободу. Лідер — це вождь, який, за З. Фройдом, відіграє роль батька у масі, з якою лібідонозні стосунки.

Є численні теорії, які тлумачать феномен лідерства, розглядають його сутність з інших позицій. До найбільш відомих відносять теорію людських якостей, представниками якої є Е. Богардус, О. Тід, К. Бердт. В цій теорії розглядаються особисті якості лідера, які, на думку авторів, є визначальними у реалізації управлінських функцій. Здатність до управління тлумачиться як властивість обдарованої особистості, яка забезпечує індивіду провідну позицію у будь-якій групі, ситуації. Численні роботи були спрямовані на пошук універсальних лідерських рис.

Р. Стогділл відібрав лідерські особистісні характеристики, які утворюють кластери і пов'язані із ефективністю лідерів, що відрізняє їх від послідовників. Перший кластер характеристик утворюють: енергетичний потенціал (активність, життєва сила, витривалість), пильність, самобутність, особистісна інтегративність, впевненість у собі, інтелект (середній рівень), мовні здібності, мотивація досягнення успіху і наполегливість у досягненнях цілей, відповідальність. Другий кластер містить характеристики агресивності, незалежності, об'єктивності, толерантності до стресу, якісну освіту, домінування ділової мотивації. До третього кластеру увійшли характеристики домінантності, впевненості у собі, ентузіазм, винахідливість [13]. Р. Стогділл розробив концепцію-програму дослідження лідерства, яка містить чотири змінні: характеристику лідера, послідовників його і групи, критерії оцінки ефективності (задоволеність послідовників, прийняття послідовниками лідера,

згуртованість групи, групова мотивація, групова продуктивність).

Не менш відомою є ситуаційна концепція (Б. Берд, Г. Персон, Р. Стогділ, Т. Хілтон, Дж. Шнейдер), яка ґрунтується на ідеї лідерства, що визначається впливом культурної ситуації, зокрема модель ситуаційного лідерства Стінсона-Джонсона, ситуаційна модель керівництва Ф. Фідлера, підхід Мітчела Хауса «шлях — мета»; теорія життєвого циклу Херсі та Бланшара, модель прийняття рішень керівником Врума-Йеттона (Врум-Йеттен, 1973), теорія обслуговуючого лідерства Р. Грінліфа, у центрі уваги яких розглядається стиль керівництва, наскільки стиль лідера відповідає ситуації, в якій він здійснює свою діяльність, і наскільки поведінка керівника визначає мотивацію, задоволення та продуктивність праці підлеглих. У теоріях лідерства ситуаційного підходу акцент робиться на групі, послідовниках лідера, їхній активній позиції у взаємодії, які визначають лідера. Представники ситуаційного підходу намагаються поєднати ідеї теорій лідерських якостей та здатності індивіда означувати ситуацію, у якій відбувається взаємодія.

Стиль управління керівника, який означає його як ефективного лідера, є у центрі уваги дослідників поведінкових концепцій лідерства (К. Аргіріс, В. Врум, Т. Джекобс, Г. Мінцберг, Р. Лайкерт, К. Левін, Д. Мак-Грегор, Ф. Еттон). Зокрема Р. Лайкерт робить акцент на ефективності управління у залежності від спрямованості керівника на завдання організації чи на людей. Хоча пізніші дослідження довели, що ефективність управління залежить від ситуації, у якій доводиться приймати відповідні рішення. У кризових, складних, невизначених ситуаціях ефективним способом є орієнтація на завдання організації, тоді як у сприятливих умовах — спрямованість на людей. Проте у сучасних дослідженнях доводиться, що ефективність управління буде високою, коли використовувати командний стиль управління. Керівник створює згуртовану команду, яка бере участь у формуванні цілей, прийнятті рішень, спрямована на досягнення мети, проявляє ініціативу, відповідальність, забезпечуючи атмосферу поваги та довіри. У таких підходах не ставиться акцент на домінуванні, владі, силі, які

асоціюються із маскулінністю і виправдовують лідерство як чоловічий атрибут.

Д. Мак-Грегор поділяє стилі управління на авторитарний і демократичний, які визначаються спрямованістю керівника на способи взаємодії із працівниками та залучення їх до діяльності [11]. Відповідно авторитарний стиль передбачає орієнтацію керівника на вирішення завдання із залученням працівників до його реалізації за чіткими вказівками і контролем. Демократичний стиль управління — орієнтація на способи залучення людей до вирішення завдання шляхом активізації їхньої ініціативи, творчості, відповідальності, актуалізації вищих потреб людини. Отже у поведінкових моделях лідерства закладено теоретичний фундамент для обґрунтування кооперативної, командної моделі лідерства.

Сучасні теорії характеризуються зміщенням акцентів у трактуванні лідерства від групового до діадичного, від транзакційного до трансформаційного. Саме такі зрушення у трактуваннях дозволяють актуалізувати питання про моделі лідерства у гендерному контексті. Попередньо розглянуті теорії створювали підґрунтя для розуміння маскуліної моделі лідерства, яка ґрунтується на домінуванні, досягненні влади. Сучасні теорії лідерства (діадична теорія, теорії харизматичного лідерства, трансформаційного лідерства) відкидають конкуренцію і за основу беруть вплив, який може бути різним (Wayne S. J., Liden R. C., Sparrowe R. T., 1994; Aberbach D., 1995; Morales J. F., Molero F., 1995), що й буде визначати міру ефективності лідерства. У чому сутність діадичного лідерства? Лідерство не передбачає влади, а виконання ролі. При цьому у лідера і послідовників подібність цілей, цінностей, поглядів. Успішність взаємодії залежить від якості взаємовідносин, які розвиваються в інтеракціях [3], інґраціяції (особливий тип впливу однієї людини на іншу за допомогою шарму, привабливості), харизми.

Харизматичними характеристиками (Riordan C. A., Gross T., Maloney C. C., 1994; Tepper B. J., Schriesheim C. A., 1990) визначають: транслювання стратегічного передбачення; надихаючий вплив на послідовників (підлеглих); демонстрацію

суперздібностей до вражаючого менеджменту; довіра послідовників; передбачення кризових ситуацій; здатність до трансформації послідовників. Хауелл описує два види харизматичних лідерів: соціалізований і персоналізований. Відмінність між якими полягає у стриманому та нестриманому прагненні до влади; побудові стосунків на спільних цінностях чи на основі привабливості лідера для послідовників; прагненні до цілей, які відповідають інтересам послідовників, чи цілей, вигідних для лідера; постійній підтримці, інтелектуальному стимулюванні підлеглих чи підтримці, яка транслюється тоді, коли це вигідно лідеру [10]. Харизма характеризує не лідера і послідовників, а відносини між ними. Конструктивним є лідер, який надихає і запалює підлеглих у такій взаємодії. Трансформаційний лідер спрямований на довготривалі стосунки з підлеглими, на актуалізацію у них прагнення до досягнень та саморозвитку, трансформацію цілей організаційних у власні. Таким чином у сучасних теоріях лідер розглядається як трейбллейзер, створювач нових шляхів і способів, новатор, здатний до самолідерства та сервант-лідерства (обслуговуючого), який здатний організувати команду на вирішення складних завдань.

Тому актуалізується питання готовності молодих людей до сприймання таких моделей управління. Готовність до прийняття нових моделей лідерства, управління доречно досліджувати шляхом аналізу розуміння самого концепту «лідерство», адже наявність відповідної системи концептів є індикатором розуміння його, наявністю інтерпретаційної схеми досвіду.

Опираючись на герменевтичну парадигму, теорії Дж. Брунера, Дж. Келлі, Д. Шапіро, С. Мулаєка та ін., у яких йде мова про імпліцитні теорії особистості, на основі яких індивід будує уявлення про світ, зокрема й про лідерство (Г. Аллігер, А. Браймен, Ш. Весс, Дж. Філіпс та ін.), і які представляють собою психосемантичні конструкції, на основі яких можна досліджувати моделі лідерства, які існують на рівні свідомості студентства. Такі імпліцитні теорії передбачають когнітивні схеми, інтерпретаційні схеми, на основі яких індивід інтерпретує поведінку, образ лідера, шляхом приписування йому певних рис, мотивів, ролей. Основна ідея теорій полягає у на-

явності зафіксованої на рівні свідомості моделі, схеми, образу лідера, на основі якої він і описує такий образ і вважає його єдино вірним.

Аналіз класичних і сучасних теорій лідерства свідчить про наявність методологічної основи для експериментально-емпіричного дослідження психосемантичного змісту лідерства студентської свідомості, яка досить фрагментарно представлена у сучасних дослідженнях. Аналіз досліджень у контексті цієї проблематики показав, що вивченими є питання лідерства студентства у соціальному та професійному становленні особистості (Alimbekova, Asylbekova, Karimova, 2016; Gabriel, 2012; Лозова, 2017). Досліджувалося сприйняття студентами політичних лідерів за допомогою методу семантичного диференціала, особистісних конструктів та множинної ідентифікації (Петренко, Гладких, и Митина, 2016; Тепляков, 2002; Sobkin, Mnatsakanyan, 2015) [4; 6; 7; 9; 10; 12].

Результати дослідження. *Методи та методика дослідження.* У дослідженні було використано такі методики.

Методика незавершених речень. Передбачала завершення речення та відповіді на відкриті запитання. На першому етапі дослідження визначено образ лідера в уявленнях студентства (1. Лідер — це людина, яка...). Обробка результатів здійснювалася за допомогою методу контент-аналізу, що дозволило визначити ключові категорії, які відображають типовий зміст концепту «лідер». На другому етапі визначено рівень сформованості психосемантичної моделі лідерства у студентів. З цією метою застосовувався *метод семантичного диференціалу*. Декрипторами для нього було взято характеристики, які найбільш часто зустрічаються у вибірці, зокрема: домінування, влада; здатність вести за собою; успіх; енергоресурсність; організаційні здібності; моральні якості; освіченість, інтелектуальність; комунікабельність. Досліджувані оцінювали характеристики лідерства за семибальною шкалою. Застосування семантичної процедури обумовлено ідеєю, що на основі індивідуальної системи значень окреслюється система концептів, інтерпретативних схем досвіду особистості, який зафіксований на рівні свідомості [5].

Вибірка дослідження. У дослідженні взяли участь 137 осіб, серед них 63 хлопців та 74 дівчат. Вік досліджуваних від 18 до 20 років. Всі досліджувані є студентами різних спеціальностей (психологія, туризм і готельний бізнес, комп'ютерна інженерія, облік і аудит, фізика). Дослідження проводилося у реальних навчальних ситуаціях у вищих навчальних закладах України (Івано-Франківська, Києва, Ніжина). Вибірка є репрезентативною, що дозволяє поширювати результати на популяцію досліджуваних.

Ключовим категоріями аналізу опису лідера у досліджуваних визначено:

Здатність до домінування, уміння управляти іншими. Лідерство асоціюється у досліджуваних, у першу чергу, із владними можливостями та управлінськими повноваженнями. Вони розуміють лідера як керівника. Така характеристика лідера присутня в описах і чоловіків, і жінок (48 % по всій вибірці; чоловіків — 44 %; жінок — 32 % — $p \leq 0,05$ за t -критерієм Стьюдента).

Здатний вести за собою, знає шляхи виходу із проблемних ситуацій, новатор — 35 % по вибірці; чоловіки — 32 %, жінки — 45 %. Лідеру приписують досліджувані, особливо жінки, роль вожака, ведучого, який уміє ставити цілі, доносячи їх і досягати успіху, впливати на людей.

Успішний — 32 % по вибірці; 44 % чоловіків та 36 % жінок — $p \leq 0,05$ за t -критерієм Стьюдента. Успішного лідера трактують як такого, який має авторитет, досяг певного матеріального і соціального статусу. Особливо чоловіки підкреслюють роль статусу для лідера. У жінок успішність більшою мірою асоціюється із авторитетом, повагою.

Енергоресурсність. Здатність до саморегуляції, енергійність, цілеспрямованість, наполегливість, уміння досягати поставлених цілей. У 22 % досліджуваних присутня ця категорія аналізу, причому як у чоловіків (36 %, так і у жінок — 32 %).

Здатність управляти, керувати (14 % опитаних, серед них 37 % чоловіків; 31 % — жінок).

Моральність, яка ґрунтується у досліджуваних на чесності, порядності, справедливості, відповідальності, дотриманні

закону, відповідності між словом і справою. Характеристики моральності зустрічаються у відповідях 13 % досліджуваних. Більшу актуальність моральні якості лідера мають у жінок (38 %), у чоловіків — 21 % — $p \leq 0,05$ за t-критерієм Стьюдента.

Освіченість та інтелектуальність є найменш значущою характеристикою лідера-управлінця — 9 % (12 % — жінки; 6 % — чоловіки — $p \leq 0,05$ за t-критерієм Стьюдента).

Комунікабельність, як здатність спілкуватися з іншими людьми, уміти переконувати та доводити правоту, застосовувати прийоми ефективного спілкування, налагоджувати взаємодію, привертати увагу. Комунікативні компетентності є актуальними більше для жінок — 18 % жінок вважають їх важливими для керівника лідера і тільки 5 % чоловіків ($p \leq 0,05$ за t-критерієм Стьюдента). Отже отримані результати відображають зміст концепту «лідерство», змістовим наповненням якого є в першу чергу соціальні характеристики, зокрема домінантність, владність, успішність та здатність бути першим і вести за собою. Менш значущими є особистісні характеристики, які стосуються емоційно-вольової саморегуляції, організаційних, інтелектуальних здібностей, моральних і комунікативних якостей.

Виявлено гендерну специфіку у змісті концепту «лідерство». Лідерство у чоловіків характеризується владними можливостями та успіхом. У жінок більший акцент робиться на здатності лідера вести за собою, успішності та домінуванні. Відмінності між чоловіками і жінками виявлено і щодо особистісних якостей. У жінок актуальними є характеристики, які стосуються моральних якостей, енергоресурсності, комунікабельності і освіченості. У чоловіків більш актуальними є організаційські здібності та енергоресурсність. Такі результати дозволяють робити попередні висновки про домінування на рівні повсякденної свідомості конкурентної моделі лідерства, особливо у чоловіків. Модель лідерства, яка передбачає спрямування на послідовників, містить командний, кооперативний підхід в управлінні і частково відстежується у жінок. Такий результат свідчить про неготовність студентства до вибору лідерів з командним підходом до управління.

Наступним завданням дослідження було визначення рівня сформованості чоловічої і жіночої моделей лідерства у свідомості студентів. Як зазначає В. Петренко, одиницями значення, як відомо, є семантичні компоненти лексики, які утворюють його структури, є носіями цих елементів, і відповідність їм ознак відображуваного фрагменту дійсності дозволяє виразити його у слові [5]. Звідси випливає, що досліджувати індивідуальну систему значень, систему концептів, інтерпретативних схем досвіду можливо на основі семантичних одиниць тексту. Вихідним у дослідженні було уявлення про те, що в основі суб'єктивного шкалування досліджуваного лежать інтерпретативні схеми, які є одиницями його суб'єктивного досвіду [2]. На основі того, які суб'єктивні способи шкалування використовує досліджуваний, можна виявляти інтерпретативні схеми досвіду особистості. Індикаторами наявності інтерпретативних схем у досвіді досліджуваного ми визначили здатність його до тлумачення, розуміння певної частини реальності. Здатність та вміння оцінювати поняття за полярними ознаками свідчить про наявність у досвіді особистості відповідної схеми. Показник перенесення розуміння поняття від однієї до іншої шкали відображає факт «склеювання» шкал, яке є індикатором формування інтерпретативної схеми [2]. Інтерпретація одного поняття шкали через значення іншого свідчить про рівень розуміння його, що є показником наявності у досвіді відповідної схеми. Шкали (особистісні характеристики) «склеюються» на початковому рівні сформованості інтерпретативної схеми, коли міра розуміння поняття є «проміжною». Перенесення не відбувається у випадку дифузного розуміння поняття. Отже, про рівень сформованості моделі лідерства можна робити висновок на основі здатності досліджуваного оцінювати дескриптор семантичної шкали за диференційованою шкалою. Якщо використовується шкала оцінок від 4 до 7 балів, то це свідчить про здатність до диференційованої оцінки; при застосуванні від 1 до 3 балів — відсутність диференційованої оцінки, існування моделі лідерства на стереотипному рівні. За допомогою критеріїв відмінностей t Стьюдента співставляються результати чоловічої і жіночої вибірок.

Переважає більшість досліджуваних використовує трибальну шкалу оцінок (42 %; жінки — 46 %, чоловіки — 54 % — $p < 0,05$ за t -критерієм Стьюдента), яку можна вважати стереотипною.

У 33 % вибірки модель лідерства не сформована. Вони використовують двобальну шкалу оцінок, часто не можуть оцінити, використовуючи бал — 0. Семантичні профілі цих двох груп є схожими — відбивають маскулінну, ієрархічну модель лідерства, ключовими характеристиками якої є домінування, влада, успіх, уміння управляти, командувати. Менш значущими є енергоресурсність — здатність до саморегуляції, порядність, справедливість, здатність вести за собою, освіченість, комунікабельність.

У 25 % опитаних є модель лідерства, яка ґрунтується на рефлексивності, аналізі (використовують диференційовану шкалу оцінок). Якщо проаналізувати за вагомістю дескрипторів цю модель, то актуальними визначено характеристики, які описують командний підхід лідерства, спрямованість на послідовників, взаємодію, досягнення спільних цілей. Однак надання переваги командному типу лідерства частіше є у жінок (67 % жінок і тільки 33 % чоловіків — $p < 0,05$ за t -критерієм Стьюдента). Отже, представлені результати дослідження відображають інтерпретативні схеми розуміння та сприйняття лідерства студентами.

Чоловіки та жінки сприймають світ по-різному, спираючись на різний досвід, який вони мають. Різний досвід призводить до того, що вони мають різні завдання в суспільстві, що легітимізуються через стереотипи виконання гендерних ролей, самореалізації. Як свідчать результати дослідження, це значною мірою відбивається на формуванні уявлень про образ лідера у різних сферах.

Висновки та перспективи подальшого дослідження.

У статті запропоновано дослідження психосемантичної репрезентації лідерства у свідомості студентів, ґрунтуючись на вивченні концепту «лідерства» та визначенні рівня сформованості моделі лідерства. Інноваційним є підхід у дослідженні лідерства на основі психосемантичного підходу із застосуванням

психосемантичного експерименту. Уперше емпірично визначено гендерну специфіку змісту концепту «лідерство» у молоді. З'ясовано, що у переважної більшості студентів семантичний зміст концепту «лідерство» є традиційним, маскулініним, конкурентним, у якому ключовими є соціальні характеристики — влада, домінування, успіх, що дозволяє лідеру вести за собою підлеглих, а не послідовників. Модель лідерства не ґрунтується на моральності, інтелектуальних здібностях, освіченості, що є основою трансформаційних (кооперативних, командних) моделей лідерства.

Виявлено гендерні відмінності психосемантичних конструкцій лідерства у студентської молоді. У чоловіків переважають психосемантичні конструкції, які описуються категоріями конкуренції, домінування, влади й успіху. Психосемантичний зміст лідерства жіноцтва містить характеристики, які описують трансформаційні моделі, зокрема здатність вести за собою, моральні якості, успішність та домінування. Констатовано, що у переважної більшості студентів виявлено не сформовані моделі лідерства. Проте у незначної кількості молодих людей визначено рефлексивну модель лідерства, зокрема у вибірці жінок.

Визначено сфери, у яких студенти бачать лідерами чоловіків та жінок. Чоловіків бачать лідерами у різних сферах, зокрема в політиці та бізнесі. Жіноче лідерство стосується переважно освіти, медицини, бізнесу. Такі результати дослідження спонукають до рефлексій про необхідність просвітницької роботи з приводу розуміння сучасних, прогресивних тенденцій у лідерології та подальших емпіричних розвідок щодо способів конструювання психосемантичних конструкцій лідерства.

Список використаних джерел

1. Дані Звіту з глобального гендерного розриву для України. 2016. URL: <http://edclub.com.ua/analytics/indeks-gendernogo-rozryvu-2016>
2. Заграй Л. Д. Молодіжна субкультура: гендерний досвід. Івано-Франківськ : Нова зоря, 2012. 375 с.
3. Остафійчук Т. В., Штанько Н. А. Сучасні підходи у дослідженні лідерства. *Юридична психологія та педагогіка*. 2010. № 1(7). С. 116–126.

4. Лозова О. Психосемантика лідерства у буденній свідомості студентів. *Педагогічний процес: теорія і практика*. Серія: Педагогіка. 2017. № 3 (58). С. 60–65.
5. Петренко В. Ф. Основы психосемантики. 2-е изд., доп. СПб.: Питер, 2005. 480 с.
6. Петренко В. Ф., Гладких Н. Ю., Митина О. В. Психосемантический анализ восприятия политических лидеров (на материале выборки студентов из Южной Кореи). *Вестник Московского университета*. Серия 14: Психология. 2016. № 2. С. 64–87.
7. Тепляков М. М. Сприйняття політичних лідерів в семантичному просторі студентів-психологів (передвиборчі технології). *Наука і освіта*. 2002. № 1. С. 51–58.
8. Шейнов В. П. Психология лидерства и власти. Москва: Харвест, 2008. 608 с.
9. Alimbekova A., Asylbekova M., Karimova R. Development of Leadership Potential in Students within an Education Space of a Pedagogical University. *International Journal of Environmental and Science Education*. 2016. Vol. 11, Issue 11. P. 4610–4616.
10. Gabriel S. L. Political leadership: New perspectives and approaches. Chicago : University of Chicago Press, 2012.
11. McGregor's D. Theory X and Y: Toward a Construct-valid Measure / Richard E. Kopelman, David J. Protzas, Anne L. Davis. *Journal of Managerial*. 2008. Vol. 20, No. 2.
12. Sobkin V. S., Mnatsakanyan M. A. Perception of Political Leaders in Modern School Students (A Psychosemantic Research). *Social Psychology and Society*. 2015. Vol. 6, № 4. P. 41–59.
13. Stogdill R. Handbook of Leadership. A survey of theory and research. N. Y., 2008.
14. The Global Gender Gap Report 2018. URL: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2018.pdf

REFERENCES

1. Dani Zvitu z hlobal'noho hendernoho rozryvu (2016) dlya Ukrainy. [Data from the Global Gender Gap Report (2016) for Ukraine] (ukr) <http://edclub.com.ua/analytyka/indeks-gendernogo-rozryvu-2016>
2. Zahray L. D. (2012) Molodizhna subkultura: hendernyi dosvid [Youth subculture: gender experience]. Ivano-Frankivsk, Ukraine. Nova zoria (ukr).
3. Ostafiychuk T. V., Shtan'ko N. A. (2010) Suchasni pidkhody u doslidzhenni liderstva [Modern approaches in leadership research]. *Legal psychology and pedagogy*. № 1 (7). 116–126 (ukr).
4. Lozova O. (2017) Psykhosemantyka liderstva u budennii svidomosti studentiv [Psychosemantics of leadership in the everyday consciousness of students]. *Pedagogical process: theory and practice*. Series: Pedagogy. № 3 (58). 60–65 (ukr).
5. Petrenko V. F. (2005) Osnovy psykhosemantyky [Basics of psychosemantics] 2-e yzd., dop. SPb. : Pyter. 480 (rus).

6. Petrenko V. F., Gladkikh N. Yu., Mitina O. V. (2016) Psykhosemantycheskyi analiz vospriyatiya polytycheskykh lyderov (na materyale vzborky studentov yz Yuzhnoi Korey) [Psychosemantic analysis of the perception of political leaders (based on a sample of students from South Korea)]. *Moscow University Bulletin. Series 14. Psychology. No. 2.* 64–87 (rus).
7. Teplyakov M. M. (2002) Spryniattia politychnykh lideriv v semantychnomu prostori studentiv-psykholohiv (peredvyborchi tekhnolohii) [Perception of political leaders in the semantic space of students-psychologists (election technology)]. *Science and education.* № 1. 51–58 (ukr).
8. Sheinov V. P. (2008) Psykholohiya lyderstva y vlasty [Psychology of leadership and power]. Moscow: Harvest, 608 (rus)
9. Alimbekova, A., Asylbekova, M., & Karimova, R. (2016). Development of Leadership Potential in Students within an Education Space of a Pedagogical University. *International Journal of Environmental and Science Education*, 11 (11), 4610–4616 (eng).
10. Gabriel S. L (2012) *Political leadership: New perspectives and approaches*. Chicago, USA: University of Chicago Press (eng).
11. McGregor's Douglas (2008) Theory X and Y: Toward a Construct-valid Measure / Richard E. Kopelman, David J. Prottas and Anne L. Davis. *Journal of Managerial Issues*. Vol. 20, No. 2(eng).
12. Sobkin V. S., Mnatsakanyan M. A. (2015) Perception of Political Leaders in Modern School Students (A Psychosemantic Research). *Social Psychology and Society*.. Vol. 6. № 4. P. 41–59 (eng).
13. Stogdill R. (2008) *Handbook of Leadership. A survey of theory and research*. N. Y. (eng).
14. The Global Gender Gap Report 2018 (eng). http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2018.pdf

Zahrai L.

Dr. in Psychology, Professor

Vasyl Stefanyk Precorpatian National University

Fedoruk O.

postgraduate student

Vasyl Stefanyk Precorpatian National University

**LEADERSHIP PSYCHOSEMANTIC CONSTRUCTS
IN THE CONSCIOUSNESS OF YOUTH: GENDER
DIMENSION**

The paper focuses on the problem of leadership. The gender's specificity issue of leadership is being analyzed. The transformational leadership model of the justification is presented. The purpose of the article is to

perceive the «leader» students concept in the picture of the world in gender's context.

Different leadership theories are analyzed. Three key approaches to leadership interpretation are particularly described: personality features, situation interaction, behavior. The modern leadership theories are analyzed. These theories are methodological basis for transformational leadership model formation. Indicators of the transformation model are being differentiated: interaction with the followers, but not the subordinates; the followers goals transformation; stimulation of their self-development and their result achievements. The research methodology for the students leadership concept is described. The methods applied: uncompleted sentences; psychosemantic differential. While considering the picture of the world, the «leadership» concept content among most students is masculine. Leadership concept includes characteristics such as: dominance, power, success and the ability to be the first and to lead. Personal characteristics in particular emotional and voluntary self-regulation, organizational, mental abilities, moral and communicative features are not important. Gender specificity in the students «leadership» concept content is differentiated. The psychosemantic constructions of power-dominated relations, competition and domination are dominated in the men. The key characteristics of the psychosemantic content of women's leadership models are the ability to lead, success and dominance. The stereotyped level of the leadership model formation is typical for most students.

Key words: leader, leadership, psychosemantic constructions, masculine leadership model, leadership transformational model, «leadership» concept, interpretative scheme.

Стаття надійшла до редакції 27.11.2020

УДК 159.923

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1\(51\).225413](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1(51).225413)

Капталан Н. М.

аспірант кафедри диференціальної та спеціальної психології,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
e-mail: 128smsforme@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5834-6608

ЗАЛЕЖНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРОБЛЕМА СУЧАСНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Стаття присвячена аналізу стану розробленості проблеми залежної поведінки особистості та виділенню основних соціально-особистісних детермінант цього явища. Показано, що специфіка сучасного соціального життя особистості, психоемоційні навантаження, незавершені та індивідуальні проблеми та інші аспекти суб'єктивного простору провокують появу станів внутрішнього напруження та дискомфорту, суттєво посилюють постійний психологічний тиск, який відчуває на собі суб'єкт, що реалізується саме у порушеннях харчової поведінки.

Ключові слова: особистість, залежна поведінка, порушення харчової поведінки, детермінанти залежної поведінки, стрес, емоційний дискомфорт.

Постановка проблеми. В умовах сучасних суспільних і соціальних трансформацій значно збільшились різноманітні прояви залежної поведінки, такої як алкоголізація, наркотизація, ігроманія, порушення харчової поведінки, трудовголізм та інші.

За статистичними даними 70 %, населення світу страждає від залежної поведінки. За останні роки різноманітність залежностей значно збільшилася, з'явилися такі види залежності, як гемблінг, інтернет-залежність, залежність від телебачення та інші.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Італійські дослідники R. Milanese, T. Verbitz та G. Nardone відмічають зміну кількості хворих з порушеннями харчової поведінки, яких за останніх п'ять років стало у десять разів більше.

Розглядаючи різні види адикцій, китайські вчені Y. Liang та C. Chu виділяли медичну та психологічну моделі залежної поведінки. Психологічна модель залежної поведінки передбачає, що зловживання певними формами поведінки відбувається тому, що вони в тій чи іншій формі надають людині певні переваги, такі як: увага до себе, зниження тривожні, зниження фрустрації.

Існує багато умов, що сприяють виникненню залежної поведінки. Так, Г. Олпорт вважає, що до адиктивної поведінки призводять самотність, фрустрація, відчуженість. Н. М. Якушева вказує на те, що особам із залежною поведінкою притаманні консерватизм, ригідність, хвороблива потреба у постійній увазі та позитивній оцінці ззовні, перфекціонізм, надмірна чутливість до критики, нарцисизм, можуть бути яскраво проявлені маніпулятивні стратегії взаємодії з оточуючими.

Мета статті — розглянути основні підходи до залежної поведінки особистості.

Виклад основного матеріалу. У сучасному світі проблема залежної поведінки є однією з найбільш важких та складних для суспільства. Для кожної держави надзвичайно важливо мати таку спільноту, яка б складалася з людей розвинених, розумних, таких, що мають цілі і розуміють, як їх досягти.

У книзі «Психологія залежності» К. В. Сельченко пише, що у сучасному суспільстві залежність його членів коштує значно дорожче, ніж найбільш смертоносні епідемії і стихійні лиха [12].

На жаль, у сучасному світі багато людей стикається з різноманітними труднощами — це й матеріальні, і соціальні негаразди. У соціальній сфері це зростання ізоляції, виникнення новітніх комунікаційних бар'єрів. У матеріальному плані — щорічно зростаюче розшарування суспільства, коли різниця у фінансовому стані людей збільшується.

Все це призводить до того, що людина знаходиться у фрустрації, у неї зростає рівень агресивності, з'являються намагання знайти вихід з такого стану. Щоб пережити негативні емоції і розслабитися, люди використовують різні способи. В одному випадку — це внутрішні ресурси: хобі, робота, спорт, в інших

випадках — це зовнішні ресурси: наприклад — підтримка з боку близької людини. Та є велика кількість людей, що не можуть побороти свій негативний стан і в цьому випадку ми стикаємося з так званою залежною поведінкою.

О. В. Змановська визначає залежну поведінку як одну з підгруп надзвичайно складної та різноманітної категорії поведінки особистості, що відхиляється (адиктивна) [5].

Термін «адиктивна поведінка» ввели В. Міллер і М. Ландрі, які розуміли під ним період зловживання речовинами, що змінюють психічний стан до того, як від них сформується залежність [11].

Ц. П. Короленко вважає, що адиктивна поведінка (адикція від англ. addiction — згубна, порочна схильність) — це одна з форм деструктивної поведінки, яка виявляється в прагненні до відходу від реальності шляхом зміни свого психічного стану за допомогою прийому деяких речовин або постійної фіксації уваги на певних предметах або видах діяльності, що супроводжується розвитком інтенсивних емоцій [7].

Необхідно підкреслити той факт, що у житті кожної людини можуть бути такі обставини, коли необхідно змінити свій психічний стан. Це може бути необхідність позбутися пригніченості, намагання скинути з себе психічну перевантаженість та позбутися неприємних роздумів, примусити себе по-іншому глянути на проблеми, створити для себе якусь іншу мотивацію. Задля реалізації цих цілей людина може виробляти індивідуальні підходи, які з часом можуть перетворитися на звички. Та проблеми починаються тоді, коли ці звички починають грати домінуючу роль у свідомості, посідають центральне місце в житті, стають провідною ідеєю, втручаються у повсякденне життя, що кінець кінцем призведе до втрати зв'язку з реальністю [9].

G. A. Marlatt, J. S. Baer, D. M. Donovan, D. R. Kivlahan у своїй роботі з дослідження інтернет-залежності пов'язують адиктивну поведінку зі згубними звичками [13]. З ними згодні і Є. П. Льїн и В. Д. Менделевич [4; 10].

У науковій літературі також широко використовується поняття залежності. Цей термін спочатку використовувався лише в медичній літературі і визначався як нав'язлива необхідність

у використанні звичних стимулів, що супроводжується зростанням толерантності і проявленими фізіологічними та психологічними симптомами [10].

Так, у 1964 році комітет експертів ВООЗ увів термін «залежність», який може бути використаний в широкому сенсі стосовно цілого ряду психоактивних засобів (залежність від психоактивних засобів, від хімічних речовин, від психоактивних речовин) або стосовно конкретної речовини або класу речовин (наприклад, алкогольна, опіоїдна залежність).

С. В. Березін вважає, що залежність можливо розглядати як сомопідтримуючу форму активності, що породжує специфічне особистісне утворення [2].

Д. Р. Меєрс, визначаючи залежність як «наслідок збочення нормальності», вносить новий зміст у розуміння терміна, істотно розширюючи його інтерпретацію і зближуючи з поняттям девіації (лат. *Deviatio* — відхилення) [11].

Існує думка, що залежність не хвороба, а звичка, так вважає нейробиолог Марк Льюїс. Він підкреслює постійну зміну мозку (природно зростаючий чи старіючий, засвоєння певних навичок, одужання від інсульту тощо), тож вважає, що і звички людини постійно змінюються і можуть мати різну інтенсивність та форму [8].

Необхідно відмітити, що у науковому середовищі існує багато різних поглядів на співвідношення понять «адиктивна поведінка» і «залежність».

Ми розділяємо погляди, яких притримуються такі вчені, як А. Е. Войсунський, О. В. Змановська, С. О. Мінаков та інші, що вважають ці терміни взаємозамінними. Тож залежність частіше за все сприймають як порушення поведінки унаслідок намагання поліпшити свій психічний стан за допомогою чогось [9].

Потрібно відмітити, що спектр прояву залежної поведінки може коливатися від захоплення, що сприяє розвитку особистості, до такої поведінки, що призводить до дезадаптації та втрати почуття реальності.

З точки зору найбільш загального підходу залежності поділяються на хімічні та нехімічні. Деякі автори виділяють про-

міжну форму залежності — до їжі, де від зловживання до суцільного голодування один крок.

Класифікація хімічних залежностей запропонована О. Ю. Єгоровим, він поділяє їх на соціально прийнятні та соціально неприйнятні.

До першої групи відносять: трудоголізм, міжособистісні стосунки, релігійні вподобання, спорт.

До другої групи відносять: гемблінг, сексуальні залежності, жагу до непомірної трати грошей, патологічне тяжіння до підпалів та крадіжок [3].

Особливий інтерес викликає той факт, що соціально прийнятні залежності виникають у певних культурних, історичних та соціальних умовах.

Хімічні залежності загалом є соціально неприйнятними. Наразі наркоманія, токсикоманія, алкоголізм та нікотинова залежність найбільш розповсюджені і мають найбільш згубні для людини і суспільства наслідки.

У своїй роботі ми зосередимося на дослідженні соціально неприйнятних хімічних залежностей.

Необхідно зазначити, що на сучасному етапі розвитку науки пріоритет віддається комплексній — біопсихосоціальній моделі адиктивної (залежної) поведінки, що розглядає залежність як наслідок порушень у функціонуванні складної багаторівневої системи «соціум — особистість — організм». Це означає, що адиктивна поведінка повинна одночасно розглядатися в декількох планах: культурологічному, соціальному, правовому, психологічному, медико-біологічному.

Далі розглянемо, як на залежну поведінку впливають такі фактори — біологічні, індивідуальні та соціальні, вони також є і передумовами для формування такої поведінки.

Біологічні передумови — це індивідуальний, своєрідний для кожного спосіб реагування на різноманітні впливи, наприклад, на алкоголь. Необхідно враховувати генетичну схильність до різних видів залежної поведінки, тобто ці схильності можуть мати спадковий характер [1].

Біологічні фактори це також — підвищена імпульсивність, прагнення до пошуків чогось нового, синдром дитячої гіперак-

тивності, порушення поведінки в дитинстві. До цієї групи належать нервові і психічні захворювання.

До індивідуальних факторів відносять такі особливості особистості як: особливість, що призводить до зниження порога фрустраційної толерантності, особливості акцентуації, мотивації споживання і відображення у психіці психологічних травм у різних (насамперед у дитячому) періодах життя. На ці фактори звертали увагу такі вчені як В. О. Жмуров, А. Е. Личко, Р. В. Овчарова Я. Д. Шабанов, О. Ю. Штакельберг та інші.

Соціальні чинники ризику формування залежної поведінки — це умови життя людини в різних соціальних спільнотах і особливості функціонування самого суспільства. Серед соціальних передумов формування залежної поведінки виділяють дві великі підгрупи — макросоціальні та мікросоціальні.

До макросоціальних факторів можна віднести: рівень життя, контраст розподілу доходів у суспільстві; національні особливості вживання ПАР (психоактивних речовин); поширення інформації про ПАР і хімічну залежність; масову культуру; лікарів як соціальний фактор; наркополітику країни.

Треба відмітити той факт, що у західноєвропейській цивілізації немає табу на нецільове використання алкоголю, азартних ігор і навіть наркотиків (їх використовують як лікарський засіб). Це знижує поріг толерантності суспільства до таких проявів залежної поведінки, що насправді сприяє більшому розповсюдженню цих негативних явищ.

Мікросоціальні фактори — це насамперед роль сім'ї як приклад для наслідування; порушення сімейного виховання; позиція колег, друзів і товаришів по навчанню та роботі.

На думку ряду авторів (С. В. Березиної, Е. А. Колесникова, К. С. Лисецького, В. Д. Лісовського, І. Б. Орешнікової), макросоціальні фактори ризику — це умови, що характеризують функціонування суспільства в цілому (на рівні країни та світової спільноти), тому в соціальному плані вони є вирішальними.

Такої ж думки притримується Е. Р. Кільсенбаєв, він вважає, що деформації на мікросоціальному, а багато в чому і на індивідуально-психологічному рівнях, пов'язані з соціальними кризами та іншими соціальними явищами в рамках суспіль-

ства. Ці макросоціальні фактори відіграють головну роль серед соціальних чинників, що впливають на формування залежної поведінки [6].

Важливим макросоціальним фактором ризику є соціальна аномія (соціальна дезорганізація), яка з'являється, коли люди відчувають різкі потрясіння, що призводять до зламу загальної стабільності і встановлених механізмів соціального контролю. Як соціальний феномен аномія (буквально — зникнення норми) вперше була описана французьким соціологом Е. Дюркгеймом у 1897 році. Він звертав передусім увагу на той факт, що соціальна дезорганізація, коли б вона не відбуватися, чи то в силу хворобливої кризи або, навпаки, в період безкомпромисних, але занадто раптових соціальних перетворень, робить суспільство тимчасово нездатним проявляти потрібний вплив на людину.

У сучасному трактуванні під аномією розуміють, з одного боку, об'єктивний конфлікт в суспільстві, обумовлений невідповідністю десятиліттями декларованих соціальних норм, цінностей, ідеалів і реальної дійсності, а з іншого — комплекс переживань, які вимушені долати люди у зв'язку з невідповідністю найважливіших для людини внутрішніх установок з вимогами повсякденного життя. Тобто проблема аномії — це проблема сучасного суспільства, коли нова система норм, стримувань и противаг ще не сформована. Почуття безцільного існування, нездатність і безсилля формують у людини свідомість власної меншовартості і нікчемності. В основі цього процесу лежить розбіжність між тим, до чого закликають прагнути, і тим, чого людина може домогтися реально. У стані аномії людина взагалі не виявляє норм, необхідних їй для орієнтації в соціальному просторі. У такий час і існують найбільші ризики формування таких типів залежностей як наркоманія та алкоголізм.

Результатом такої дезорієнтації людини у соціальному просторі є руйнування соціальних інститутів, з яких найголовнішим є сім'я. Тобто макросоціальні фактори ризику формування залежної поведінки зміщуються у мікросоціальну площину.

Висновки. Встановлено, що у науковому середовищі існує багато різних поглядів на співвідношення понять «адиктивна

поведінка» і «залежність». Ми у своєму дослідженні розділяємо погляди, яких притримуються такі вчені, як А. Е. Войскунський, Е. В. Змановська, С. А. Мінаков та інші, що вважають ці терміни взаємозамінними.

Узагальнюючи науковий матеріал, що стосуються різних типів залежної поведінки, можемо, по-перше, розділити їх на соціально прийнятні та соціально неприйнятні її види, а по-друге, на хімічні та нехімічні, зазначивши, що харчова залежність займає проміжне місце.

Проаналізувавши існуючий науковий матеріал, можемо стверджувати, що залежна поведінка не є тільки суто медичною, а соціальною та культурологічною проблемою сучасного суспільства.

Список використаної літератури

1. Айвазова А. Е. Психологические аспекты зависимости. СПб.: Речь, 2003. 120 с.
2. Березин С. В. Психология наркотической зависимости и созависимости: монография. Москва: МПА, 2001. 191 с.
3. Егоров А. Ю. Нехимические зависимости. СПб.: Речь, 2007. 190 с.
4. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы: учеб. пособие. СПб.: Питер, 2000. 512 с.
5. Змановская Е. В. Девиантология: (психология отклоняющегося поведения): учеб. пособие. Изд. 5-е, стер. Москва: Академия, 2008. 287 с.
6. Кильсенбаев Э. Р. Социальные факторы наркомании. *Инновационное развитие*. 2017. № 11. С. 138–139.
7. Короленко Ц. П. Аддиктивное поведение. Общая характеристика и закономерности развития. *Обзорные психиатрии и медицинской психологии им. Бехтерева*. 1991. № 1. С. 8–15.
8. Льюис М. Биология желания. Зависимость — не болезнь. СПб.: Питер, 2019. 384 с.
9. Мандель Б. Р. Психология зависимостей: учеб. пособие. Москва: ИНФРА-М, 2013. 320 с.
10. Менделевич В. Д. Психология девиантного поведения: учеб. пособие. Москва: МЕДпресс, 2001. 432 с.
11. Психология и лечение зависимого поведения / под ред. С. Даулинга; пер. с англ. Р. Р. Муртазина. Москва: Независимая фирма «Класс», 2000. 240 с.
12. Сельченков К. В. Психология зависимости: хрестоматия. Минск: Харвест, 2007. 592 с.
13. Marlatt G. A., Baer J. S., Donovan D. M., Kivlahan D. R. Addictive Behaviors: Etiology and Treatment. *Annual Review of Psychology*. 1988. Vol. 39. P. 223–252. URL: <https://goo.su/38fM> (дата доступу: 15.01.2020).

REFERENCES

1. Aivazova A. E. (2003) Psihologicheskie aspekty zavisimosti [Psychological aspects of addiction]. SPb: Rech. [in Russian]
2. Berezin S. V. (2001) Psihologija narkoticheskoj zavisimosti i sozavisimosti : monografija. [Psychology of drug addiction and codependency: monograph.] Moscow: MPA. [in Russian]
3. Egorov A. Yu. (2007) Nehimicheskie zavisimosti. [Non-chemical addiction]. SPb.: Rech. [in Russian]
4. Ilyin E. P. (2000) Motivacija i motivy [Motivation and motives] SPb. : «Peter». [in Russian]
5. Zmanovskaya E. V. (2008) Deviantologija: (psihologija otklonjajushhegosja povedenija) [Deviantology: (psychology of deviant behavior)] Moscow: Academy. [in Russian]
6. Kilsenbaev E. R. (2017) Social'nye faktory narkomanii [Social factors of drug addiction]. *Innovacionnoe razvitie — Innovative development*. No. 11. Pp. 138–139. [in Russian]
7. Korolenko Ts.P. (1991) Addiktivnoe povedenie. Obshhaja charakteristika i zakonmernosti razvitija [Addictive behavior. General characteristics and patterns of development.] *Obozrenie psichiatrii i medicinskoj psihologii im. Behtereva. — Review of Psychiatry and Medical Psychology. Bekhterev*. No. 1. S. 8–15. [in Russian]
8. Lewis M.(2019) Biologija zhelanija. Zavisimost' — ne bolezn' [Biology of desire. Addiction is not a disease]. SPb. : Peter. [in Russian]
9. Mandel B. R. (2013) Psihologija zavisimostej [Psychology of addictions] Moscow: INFRA-M. [in Russian]
10. Mendelevich V. D.(2001) Psihologija deviantnogo povedenija [Psychology of deviant behavior] Moscow: MEDpress. [in Russian]
11. Psihologija i lechenie zavisimogo povedenija (2000) [Psychology and treatment of addictive behavior] / ed. S. Dowling / trans. from English R. R. Murtazin.. Moscow: Independent firm «Class». [in Russian]
12. Selchenok K. V. (2007) Psihologija zavisimosti. Hrestomatija. [Psychology of addiction. Reader]. Minsk: Harvest, 2007. [in Russian]
13. Marlatt G. A., Baer J. S., Donovan D. M., Kivlahan D. R. Addictive Behaviors: Etiology and Treatment. *Annual Review of Psychology*. 1988. Vol. 39. P. 223–252. <https://goo.su/38fM> (Last accessed: 15.01.2020).

Капталан Н. М.

аспирант кафедри дифференціальної і спеціальної психології,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ЗАВИСИМОЕ ПОВЕДЕНИЕ ЛИЧНОСТИ КАК ПРОБЛЕМА СОВРЕМЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ

Статья посвящена анализу состояния разработанности проблемы зависимого поведения личности и выделению основных социально-личностных детерминант этого явления. Показано, что специфика современной социальной жизни личности, психоэмоциональные нагрузки, незавершенные и индивидуальные проблемы и другие аспекты субъективного пространства провоцируют появление состояний внутреннего напряжения и дискомфорта, существенно усиливают постоянное психологическое давление, которое испытывает на себе субъект, реализуется именно в нарушениях пищевого поведения.

Ключевые слова: личность, зависимое поведение, нарушение пищевого поведения, детерминанты зависимого поведения, стресс, эмоциональный дискомфорт.

Kaptalan N. M.

PhD student in the department of differential and special psychology
Odessa National University Mechnikov

DEPENDENT PERSONALITY BEHAVIOR AS A PROBLEM OF MODERN PSYCHOLOGY

In the conditions of modern social and social transformations, various manifestations of addictive behavior, such as alcoholism, drug addiction, gambling, eating disorders and others, have significantly increased. The article is devoted to the analysis of the state of development of the problem of dependent behavior of the individual and the selection of the main socio-personal determinants of this phenomenon. It is shown that the specifics of modern social life of the individual, psycho-emotional loads, incomplete and individual problems and other aspects of subjective space provoke states of internal tension and discomfort, significantly increase the constant psychological pressure felt by the subject, which is realized in violations eating behavior.

The purpose of the article is to consider the main approaches to dependent personality behavior.

In today's world, the problem of addictive behavior is one of the most difficult and difficult for society. It is extremely important for every state to have such a community, which would consist of people who are developed, intelligent, have goals and understand how to achieve them.

Summarizing the scientific material on different types of addictive behavior, we can, firstly, divide them into socially acceptable and socially unacceptable types, and secondly, chemical and non-chemical, noting that food addiction occupies an intermediate place.

Analyzing the existing scientific material, we can say that addictive behavior is not only a purely medical, but also a social and cultural problem of modern society.

Key words: personality, addictive behavior, eating disorders, determinants of addictive behavior, stress, emotional discomfort.

Стаття надійшла до редакції 28.11.2020

УДК 159.923

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1\(51\).225415](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1(51).225415)

Кононенко А. О.

доктор психологічних наук, професор,

професор кафедри іноземних мов,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

e-mail: anatoliy.kononenko@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5583-9036

САМОПРЕЗЕНТАЦІЯ ЯК РЕГУЛЯТОР ДІЯЛЬНОСТІ ВИКЛАДАЧА ВИЩОЇ ШКОЛИ

У статті розглянуто сутність феномену самопрезентації викладача вищої школи. Підготовка професійно компетентного викладача є одним з актуальних завдань і предметом наукових дискусій та роздумів учених сучасності й минулого. Самопрезентація у процесі життєдіяльності суб'єкта виступає важливим регулятором його соціальної поведінки. Доведено, що самопрезентація сприяє пізнанню себе як суб'єкта діяльності, удосконаленню себе, прагненню досягти самоповаги та успішної взаємодії з людьми з найближчого оточення, що є важливим для викладацької діяльності.

Ключові слова: самопрезентація, викладач вищої школи, педагогічна діяльність.

Постановка проблеми. Проблема дослідження особливостей самопрезентації викладача вищої школи є актуальною та мало-розробленою, адже функція, яку він виконує у суспільстві, є надзвичайно важливою. Але, нажаль, вона має тенденцію до спрощення, зсуву від власне педагогічної діяльності до функції трансляції знань, пасивної відтворювальної діяльності.

Аналіз публікацій. Проблема самопрезентації особистості вперше була поставлена представниками символічного інтеракціонізму (Ч. Кулі, Дж. Мід, Г. Блумер, М. Кун, Т. Макпартленд, Е. Гоффман, Т. Шибутані та ін.), якими були закладені провідні методологічні напрями дослідження самопрезентації особистості: диференціація моделей самопрезентації, стратегії

та техніки самопрезентації тощо. В зарубіжній психології самопрезентація розглядалася як *загальна особливість соціальної поведінки особистості*, що змінює свій характер залежно від цілей «актора» і обставин (Т. Лірі, А. Шленкер, Д. Маркус та ін); як навмисна усвідомлювана поведінка, спрямована на створення певного враження в оточуючих (М. Ріес, Дж. Тедеші); як засіб підтвердження образу Я та підтримки самооцінки (Б. Шленкер, М. Вейголд, М. Лірі, Р. Ковальські та ін.).

У вітчизняній психології традиції дослідження самопрезентації представлені опосередковано: через методологічні механізми (М. М. Бахтін, С. Л. Рубінштейн) та онтогенетичні аспекти (І. С. Кон, М. І. Лісіна, К. Є. Панасенко, Н. В. Серебрякова, М. В. Яремчук та ін.).

Самопрезентація — це, в першу чергу, засіб підтвердження образу Я та підтримки самооцінки, тобто усвідомлюваний або неусвідомлюваний процес (залежно від ситуації), який здійснюється активним суб'єктом. Самопрезентація розглядається як стійка особистісна характеристика, що базується на індивідуальних властивостях психіки, є реальним засобом формування образу Я. В системі особистісних орієнтирів вона позначає «точку перетину» соціального та внутрішньопсихологічного у структурі особистості: вона, нібито, виходить із соціальних стандартів, які формуються в суспільстві (розмежування реального та ідеального образу, створення моделі поведінки, яка на даний момент відповідає виконуваній ролі, іміджу, соціально схвалюваній моделі), та, водночас, торкається таких глибинно-психологічних підструктур, як індивідуально-типологічні відмінності, базовий емоційний фон психіки, екстра-інтраверсія, особливості реакції афіліації тощо.

Мета — виявити та теоретично обґрунтувати взаємозв'язок особливостей особистості викладача та його діяльності з його самопрезентацією.

Самопрезентація — це процес, за допомогою якого людина прагне сформулювати в інших людей враження про себе. Успіх самопрезентації залежить від уміння подати себе іншим людям, привернути до себе увагу, актуалізувати інтерес людей до своїх якостей.

Спілкуючись з різними людьми, беручи участь в різних діях та поведінкових актах, вибираючи собі стиль одягу і поведінки, людина впроваджує свої індивідуальні властивості у власну індивідуальну соціальну ситуацію розвитку, що надає поштовх для розвитку так званої «природної самопрезентації». Разом з природною самопрезентацією існує й усвідомлено заздалегідь спланована тактика позиціонування своєї особистості, або «штучна презентація». Поняття самопрезентація походить від англійського слова «самоподання», тобто надання іншим людям певної інформації про себе за допомогою незліченних стратегій поведінки, що полягають в пред'явленні свого зовнішнього образу оточуючим.

У зв'язку з цим необхідно, на наш погляд, сформулювати основні характеристики соціальної поведінки особистості. Соціальна поведінка не є всього лише системою дій людини в суспільстві, вона виникає як неминуче взаємопроникнення світу соціуму і світу людини в актах спілкування і в актах психічної діяльності. У цьому сенсі вона заснована на включенні всього багатства суспільних відносин в структуру людської особистості. «Частка» власне соціальної поведінки суб'єктів у їхньому житті варіюється, залежить від установок самої людини і від специфіки соціальних ситуацій.

Самопрезентація як своєрідна маніпулятивна технологія передбачає, що головним у ній виступає прагнення до того, щоб у об'єкта самопрезентації в момент розставання з суб'єктом виникло відчуття, що без подальшої співпраці ніяк не обійтись, виникла свого роду залежність. Щоб володіти ситуацією спілкування повною мірою, суб'єкт повинен володіти широким спектром знань, умінь і навичок, до яких можна віднести:

- уміння швидко і точно розпізнавати властивості і стан конкретної людини;

- уміння створювати позитивне враження про себе за допомогою міміки, пантоміміки, інтонацій, риторичних оборотів;

- уміння зв'язно пояснити, ненав'язливо показати конкретній людині ті нові можливості, які вона отримає після початку співпраці;

– уміння показати навички ділової взаємодії з тим, щоб продемонструвати свою здатність цінувати свій і чужий час, оптимально організовувати ділову діяльність.

Самопрезентація як невід’ємна частина індивідуальної соціальної ситуації кожної людини дозволяє:

– отримувати від інших людей потрібні ресурси (матеріальні, інформаційні, емоційні та інші). Людина, що уміє подати себе, легше за інших влаштується на роботу, сподобається чоловікові або жінці, знайде спільну мову з керівником і т.д.;

– конструювати образ власного Я. Образ Я залежить не тільки від власних переконань суб’єкта, але також і від того, як, на його думку, його бачать інші;

– відносно гладко протікати соціальним контактам. У спілкуванні це дозволить істотно згладити моменти критики, понизити конфронтацію й агресію.

В цілому, в процесі спілкування і соціальної взаємодії, за допомогою самопрезентації, суб’єкт здатний не тільки дивитися на себе очима партнера, але і коректувати власну поведінку відповідно до його очікувань, якщо його мета — створити найбільш сприятливе враження. Побічно це дозволяє контролювати і поведінку інших людей.

Основні самопрезентаційні стратегії отримання позитивного ставлення людей — це: вираз своєї симпатії до іншої людини; створення видимості схожості; збільшення своєї фізичної привабливості; демонстрація власної скромності.

Для ефективного виконання саме педагогічної діяльності викладач вищої школи має усвідомлювати структуру педагогічної діяльності, її основні компоненти, впливи та важелі, необхідні для становлення майбутнього фахівця та його особистості (О. А. Гульбс [2], Н. В. Кузьміна [4], О. Д. Сафін [8], В. А. Сластьонін [6] та ін.). Так, О. А. Гульбс підкреслює, що професіоналом можна вважати викладача вчз, який оволодів нормами професійної діяльності, професійного спілкування і здійснює їх на високому рівні, добиваючись професійної майстерності, дотримуючись професійної етики, слідуючи професійним ціннісним орієнтаціям; який розвиває і змінює свою особистість і індивідуальність засобами професії; який прагне

й уміє викликати інтерес суспільства до результатів своєї професійної діяльності, сприяє підвищенню ваги і престижу своєї професії в суспільстві, гнучко враховує нові запити суспільства до неї [2].

Складність формування особистості викладача вищої школи полягає, на наш погляд, у тому, що означені якості необхідно заломлювати через дві категорії викладачів, які існують у сучасних вишах: це фахівці, у яких домінує саме педагогічна, комунікативна спрямованість, та фахівці з вираженою науково-дослідницькою позицією. Вважаємо, що досліджувана нами проблема моделей самопрезентації викладача вищої школи набуває в даному контексті особливого звучання. Професіоналізм викладача вищої школи — це, у першу чергу, інтегративна властивість особистості, що відображає унікальний для кожного педагога взаємозв'язок і змістовне наповнення компонентів, що входять до складу таких властивостей як професійна компетентність, моральність, ініціатива і майстерність, що дозволяє кількісно і якісно охарактеризувати неповторну індивідуальність викладача, спираючись на яку можна визначити шляхи підвищення конкурентоздатності викладача на сучасному ринку освітніх послуг. Становлення самопрезентації як елемента професіоналізму викладача потребують від фахівця уміння бачити та формувати педагогічні завдання лекційного або практичного заняття, передбачати педагогічні ситуації та оптимальні способи їх розв'язання.

Низка вчених, досліджуючи особистість викладача вищої школи як провідні характеристики його особистості, виокремлюють поняття «компетентність» і «майстерність» (В. А. Семиченко [10], С. Д. Смирнов [11], В. І. Юрченко [12], В. О. Ясвін [13] та ін.). На наш погляд, ці категорії в побудові особистості викладача соціогуманітарного профілю є важливими, особливо в сучасному контексті розуміння освіти як спеціально організованого гуманітарного середовища: психологічна компетентність та майстерність викладача вищої школи повинні заломлюватися через особистісно-гуманну орієнтацію, вільну орієнтацію в науково-предметному просторі, володіння сучасними педагогічними технологіями, здатність взаємодіяти

з колегами, набувати інноваційний досвід та вміння передавати його іншим.

Від рівня комунікативного розвитку викладача вишу залежить не тільки легкість встановлення контактів зі студентами з позиції їх виховання, але й ефективність цього спілкування з позиції передачі знань. Для формування керівництвом процесу розвитку та становлення сучасних студентів стає важливою активізація проєктувальних компонентів у самопрезентаційній моделі поведінки.

Є. О. Клімовим були виділені важливі риси, які, на наш погляд, можуть бути включені у загальну модель самопрезентації викладача вищої школи, а саме: вміння слухати та чути інших, висока комунікативна культура, позиціонування себе як спостережливої людини [8].

М. К. Сергєєв розробив характеристику особистості викладача вишу як єдність чотирьох «блоків», перший з яких містив опис властивостей і характеристик особистості, що виражають її етично-світоглядні й громадські позиції з урахуванням сучасних запитів суспільства й особистості; другий блок включав індивідуально-типологічні властивості викладача — стиль спілкування і його ментальність, емоційність та її динаміку, здібність до імпровізації, розвиненість професійної інтуїції тощо, без яких не можна зрозуміти і реалізувати авторську природу педагогічної діяльності; третій блок відображав вміння і навички фахівця, система яких має бути необхідною і достатньою для організації цілісно орієнтованого педагогічного процесу в різних ситуаціях професійної діяльності, а четвертий блок передбачав урахування системи знань педагога, яка повинна адекватно представляти цілісну наукову картину педагогічної діяльності, бути вичерпною для реалізації значення й установок професійної діяльності, відображеної в першому блоці [7].

Дослідження О. А. Гульбс виявили низку особистісних, професійних, соціальних, психологічних якостей та педагогічних здібностей викладача вищої школи, яких потребує його професійна діяльність [2].

На наш погляд, ця вдала класифікація може бути доповнена інформаційною компетентністю викладача соціогуманітарного

профілю у виші, яка повинна володіти системними властивостями (цілісність, динамічність, відкритість) та містити такі компоненти як цільовий, змістовний, технологічний та оцінно-результативний.

І. А. Княжева у структурі діяльності викладача вищого навчального закладу особливу роль приділяє педагогічним технологіям, в яких особливий акцент робиться на підвищенні ефективності навчального процесу [3]. Тому, на думку науковця, сучасні технології навчання у вишу передбачають, у першу чергу, впровадження системно-структурного процесу із виділенням певних навчальних одиниць, націлених на рішення освітніх задач [3].

За В. О. Сластьоніним педагогічна технологія у викладацькій діяльності — це, перш за все, своєрідний самостійний різновид діяльності, яка реалізує науково обґрунтований проект дидактичного процесу і має високий рівень ефективності, надійності, гарантований результат [6].

Нам імponує введений О. В. Мамічевою термін «психологічна техніка», який певною мірою розкриває внутрішні механізми становлення самопрезентаційної моделі викладача вищої школи [5]. У зміст поняття «психологічна техніка» автор включає дві групи компонентів: перша пов'язана з умінням викладача вищої школи керувати своєю поведінкою, це — оптимальне керування емоціями, настроєм, прояв соціально-перцептивних здібностей; володіння технікою мови; виразна демонстрація вихованцям певних почуттів, суб'єктивного ставлення до тих чи інших дій вихованців; вміння пізнавати їхній внутрішній душевний стан. Друга — пов'язана з умінням викладача вищої школи впливати на особистість студента і колектив та розкриває процесуальний бік процесу навчання й виховання: дидактичні, організаційні, конструктивні, комунікативні вміння; технологічні прийоми висування вимог, керування педагогічним спілкуванням тощо [5].

Аналіз наукових джерел, присвячених дослідженню особистості викладача вишу, дозволяє нам стверджувати, що модель самопрезентації викладача вищої школи виступає своєрідним ядром його професіоналізму: професійне становлення виклада-

ча вищого навчального закладу містить такі провідні блоки, як блок психологічних особливостей, які можуть змінюватися, вдосконалюватися протягом професійного шляху; блок особливостей професійної підготовки та професійної діяльності, які суттєво впливають на розвиток здібностей, формування професійно важливих знань, умінь та навичок; блок професійної взаємодії, який передбачає наявність викладацьких традицій, авторитетних колег, забезпечує стабілізацію існування викладача у професійному співтоваристві.

Серед нечисленних досліджень особливостей особистості викладача вищої школи особливе місце займають наукові напрацювання Т. Є. Гнатюк, яка приділила дослідницьку увагу особистості викладача гуманітарних дисциплін військових вишів [1]. Зокрема, на думку автора, розвиток мотивації викладачів гуманітарних дисциплін військових вищих навчальних закладів припускає надання їм діяльності з вдосконалення учбово-виховного процесу глибокого особистісного смислу, формування у них педагогічного ідеалу викладача, позначення чітких перспектив у професійному рості, демократизацію рішення кадрових проблем та ін.

Підвищення професійної підготовленості викладачів пов'язане з підвищенням їх методологічної, психолого-педагогічної, методичної та предметної підготовки. На думку С. Д. Смирнова, професіоналізм викладача вна виражається у вмінні бачити і формулювати педагогічні завдання на основі педагогічних ситуацій і знаходити оптимальні способи їх вирішення [11].

На думку Т. Є. Гнатюк, формування почуття впевненості у своїх силах і можливостях викладачів гуманітарних дисциплін досягається за допомогою чуйного ставлення до них з боку керівництва і колективу, росту їх професійної майстерності, а створення оптимальних умов для формування професійної готовності викладачів гуманітарних дисциплін військових вишів до ефективного здійснення педагогічної діяльності припускає: вдосконалення підбору і розстановки кадрів викладацького складу; раціональне використання робочого часу педагогів; усебічне методичне і матеріально-технічне забезпечення учбового

процесу; формування здорового морально-психологічного клімату в кафедральних колективах; поліпшення умов праці і відпочинку викладачів та ін. [1]. Погоджуючись взагалі з авторськими припущеннями про необхідність формування у викладачів вищої школи упевненості та відчуття суб'єктивного благополуччя, вважаємо за доцільне відмітити, що Т. Є. Гнатюк повністю виключила з цього процесу суб'єктивні, індивідуально-особистісні компоненти, які, на наш погляд, є провідними; серед цих індивідуальний стиль самопрезентації відіграє не останню роль.

Для повного та всебічного розуміння ролі самопрезентації в діяльності викладача вищої школи необхідно чітко виявити особливості його діяльності, які, на наш погляд, відрізняються від професійної діяльності викладачів інших профілів:

1) духовний характер діяльності, яка здійснює глибокі, позитивні внески в особистість студента;

2) прогностичний характер, особлива мотивація діяльності, яка передбачає визначення перспектив підготовки майбутніх фахівців гуманітарного профілю як представників певної професії та як особистостей;

3) інформаційно-аналітичний характер, постійне підвищення власного методологічного, методичного, психолого-педагогічного та фахового рівнів.

Традиційно в психолого-педагогічній науці визнається поліфункціональність викладацької діяльності: вміння в кожній події виокремлювати освітній, виховний та розвивальний шари, варіативність, відсутність жорсткої детермінованості подій, прогнозування можливого розвитку подій та відносин у колективі студентів, постійна професійна рефлексія тощо.

Отже, в сучасній науці склалося певне коло уявлень щодо особистості викладача вищого навчального закладу, особливими рисами якого виокремлюються компетентність, професіоналізм, дидактичні та прогностичні здібності та ін. Особливе місце займає психологічний аналіз викладацької діяльності у виші, яка має свою специфіку в залежності від фаху та рівня професійної майстерності, але майже відсутня розгорнута наукова інформація про особливості особистості викладача соціо-гуманітарного профілю та специфіки його діяльності.

Висновки. Нами було розроблено структурно-функціональну модель самопрезентації викладачів вищої школи. Модель самопрезентації нами розглядається як замкнена система, структурні компоненти якої об'єднуються в єдине ціле складними багаторівневими зв'язками і відносинами. Ці зв'язки і відносини впливають один на одного і на ефективність дії моделі самопрезентації. Основними індивідуально-особистісними конструктами, що складають диференціальну складнопідпорядковану модель самопрезентації викладача вищої школи, виступають: індивідуальний; індивідуально-мультисуб'єктний; особистісний; особистісно-мультисуб'єктний конструкти. Кожен з виділених конструктів, виконуючи певну функцію у загальній моделі самопрезентації, може бути базовим або координативним — базовий конструкт акцентує увагу на універсальності симптомокомплексів, які входять до нього, а координативний розкриває ступінь занурення симптомокомплексу в процес суб'єкт-суб'єктних відносин (ми називаємо його мультисуб'єктним конструктом).

Таким чином, самопрезентація в процесі життєдіяльності суб'єкта виступає важливим регулятором його соціальної поведінки. При розгляді проблем соціальної детермінації поведінки особистості особлива увага приділяється специфіці пізнання навколишнього світу, усвідомленню свого ставлення до нього, пізнанню себе як суб'єкта діяльності, удосконаленню себе, прагненню досягти самоповаги та успішної взаємодії з людьми з найближчого оточення, що є важливим для особистості викладача та його діяльності.

Список використаної літератури

1. Гнатюк Т. Е. Формирование готовности преподавателей гуманитарных дисциплин военных вузов к эффективному осуществлению педагогической деятельности: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования». СПб., 2002. 22 с.
2. Гульбе О. А. Підготовка викладача до інноваційної діяльності. *Актуальні проблеми психології*: зб. / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 2009. Т. 3: Консультативна психологія і психотерапія, вип. 6. С. 277–286.

3. Княжева І. А. Культурологічний підхід в педагогічній освіті. *Наша шк.* 2009. № 2. С. 7–12.
4. Кузьмина Н. В. Формирование педагогических способностей. Л.: Изд. ЛГУ, 1961. 98 с.
5. Мамічева О. В. Теоретико-методологічні основи дослідження професійних здібностей педагога у психології. *Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка.* Вип. 22. 2008. С. 145–152.
6. Педагогика: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Слостенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов; под ред. В. А. Слостенина. М.: Издательский центр «Академия», 2008.
7. Педагогика и психология высшей школы: уч. пособие / отв. ред. М. В. Буланова-Топоркова. Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. 544 с.
8. Психология: воспитание, обучение: уч. пособие для вузов. М., 2000. 376 с.
9. Сафін О. Д. Особистісне та професійне самовизначення як психологічна основа реалізації особистості у діяльності. *Правничий вісник Університету «КРОК».* К., 2012. Вип. 12.
10. Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності. К. : Вища школа, 2004. 336 с.
11. Смирнов С. Д. Педагогика и психология высшего образования. От деятельности к личности. М.: Издательский центр «Академия», 2005. 400 с.
12. Юрченко В. І. Проблеми підготовки вчителя національної школи: етно-психологічний ракурс. *Освіта і управління.* 2004. Т. 7, число 2. С. 103–113.
13. Ясвин В. А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию. М.: Смысл, 2001. 365 с.

REFERENCES

1. Gnatjuk T. E. (2002) Formirovanie gotovnosti prepodavatelej gumanitarnyh disciplin voennyh vuzov k jeffektivnomu osushhestvleniju pedagogicheskoy dejatel'nosti [Formation of readiness of humanities teachers of military schools for effective implementation of educational activities] Ph.D. Author. PhD thesis for the degree of candidate of pedagogical sciences: specialty.13.00.01 «General pedagogics, and education.» — St. Petersburg. [in Russian]
2. Gul'bs, O. A. (2009) Pidgotovka vkladacha do innovacijnoi dijaj'nosti [Training of teachers for innovation activities] *Actual problems of psychology: a digest — Aktual'ni problemi psihologii.* Institute of Psychology. G. S Kostiuk Pedagogical Sciences of Ukraine. Vol. 6. — P. 277–286. [in Ukrainian]
3. Knjazheva I. A. (2009) Kul'turologichnij pidhid v pedagogichnij osviti [Cultural approach in teacher's education]. *Nasha Shkola- Our School.* № 2. — S. 7–12. [in Ukrainian]
4. Kuz'mina N. V. (1961) Formirovanie pedagogicheskikh sposobnostej [Formation of pedagogical abilities.]. L.: Pub. LGU. [in Russian]
5. Mamicheva O. V. (2008) Teoretiko-metodologichni osnovi doslidzhennja profesijnih zdibnostej pedagoga u psihologii [Theoretical and methodological

- cal bases of research in teacher professional abilities in psychology *Visnik Lugans'kogo nacional'nogo univaersitetu im. Tarasa Shevchenko — Bulletin of Lugansk National university named after. Taras Shevchenko. Series 22, P. 145–152.* [in Ukrainian]
6. Pedagogika: Ucheb. posobie dlja stud. vyssh. ped. ucheb. zavedenij (2008) [Pedagogy: Textbook for students of pedagogical higher educational institutions / V. A. Slastenin, I. F. Isaev, E. N. Shijanov; Pod red. V. A. Slastenina. — Moscow: Publishing Center «Academy». [in Russian]
 7. Pedagogika i psihologija vysshej shkoly: Uch.posobie (1998) [Pedagogy and Psychology of Higher School: Textbook] Managing editor. M. V. Bulanova — Toporkova. — Rostov -on-Don: Phoenix. [in Russian]
 8. Psihologija: vospitanie, obuchenie: Uch. posobie dlja vuzov (2000) [Psychology: Education, Training: Training. Manual for schools]. — Moscow. [in Russian]
 9. Safin O. D. (2012) Osobistisne ta profesijne samoviznachennja jak psihologichna osnova realizacii osobistosti u dijaj'nosti [Personal and professional self-determination as psychological basis for the implementation of individual activities] / *Pravnichij visnik Universitetu «KROK» — Pravnichij Bulletin University «STEP»*. — Kyiv, Vol. 12. [in Ukrainian]
 10. Semichenko V. A. (2004) Psihologija pedagogichnoї dijaj'nosti [Psychology of teaching activities]. — Kyiv : Vishha shkola. [in Ukrainian]
 11. Smirnov S. D. (2005) Pedagogika i psihologija vysshego obrazovanija. Ot dejatel'nosti k lichnosti [Pedagogy and psychology of Higher education. From activity to personality]. Moscow: Publishing Center «Academy». [in Russian]
 12. Jurchenko V. I. (2004) Problemi pidgotovki vchitel'ja nacional'noї shkoli: etnopsihologichnij rakurs [Problems of national school teacher: ethno-psychological perspective] *Osvita i upravlinnja — Education and management*. — Vol.7, number 2. — P. 103–113. [in Ukrainian]
 13. Jasvin V. A. (2001) Obrazovatel'naja sreda: ot modelirovanija k proektirovaniju [Educational milieu: From modeling to design]. — M.: Smysl. [in Russian]

Кононенко А. А.

доктор психологических наук, профессор,
профессор кафедры иностранных языков,
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

САМОПРЕЗЕНТАЦИЯ КАК РЕГУЛЯТОР ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

В статье рассмотрена сущность феномена самопрезентации преподавателя высшей школы. Подготовка профессионально компетентного преподавателя — одна из актуальных задач и предмет научных дискуссий и размышлений ученых современности и прошлого. Самопре-

зентация в процессе жизнедеятельности субъекта выступает важным регулятором его социального поведения. Доказано, что самопрезентация способствует познанию себя как субъекта деятельности, совершенствованию себя, стремлению достичь самоуважения и успешного взаимодействия с людьми из ближайшего окружения, что важно для преподавательской деятельности.

Ключевые слова: самопрезентация, преподаватель высшей школы, педагогическая деятельность.

Kononenko A. A.

DrSc, professor, professor of Foreign Languages,
Odessa I. I. Mechnikov National University

SELF-PRESENTATION AS A REGULATOR OF THE ACTIVITY OF A HIGHER EDUCATION TEACHER

The problem of studying the peculiarities of self-presentation of a high school teacher is relevant and underdeveloped, because the function he performs in society is extremely important. But, unfortunately, it tends to simplify, shift from the actual pedagogical activity to the function of knowledge transfer, passive reproductive activity.

The article considers the essence of the phenomenon of self-presentation humanities disciplines teacher. Training of professionally competent teacher is one of the urgent tasks and the subject of scientific discussion and thinking of contemporary and the foretime scholars. Self-presentation during the process of life of the subject acts as an important regulator of its social behavior. It is proved that knowledge of self-presentation contributes itself as a stakeholder; improve itself, the desire to achieve self-esteem and successful interaction with people from the close milieu, which is important for teaching activity.

The aim is to identify and theoretically substantiate the relationship between the characteristics of the teacher's personality and his activities with his self-presentation.

Self-presentation is a process by which a person seeks to form other people's impressions of themselves. The success of self-presentation depends on the ability to present yourself to other people, to attract attention, to actualize people's interest in their qualities.

Self-presentation in the process of the subject's life is an important regulator of his social behavior. When considering the problems of social determination of personality behavior, special attention is paid to the

specifics of knowledge of the world around us, awareness of our attitude to it, knowledge of ourselves as a subject of activity, self-improvement, striving for self-esteem and successful interaction with people close to the teacher and its activities.

Key words: self-presentation, the teacher humanities disciplines, teaching activities.

Стаття надійшла до редакції 28.11.2020

УДК 159.923

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1\(51\).225416](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1(51).225416)

Кононенко О. І.

доктор психологічних наук, професор, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології,
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
e-mail: o.kononenko@onu.edu.ua
ORCID: 0000-0001-8676-7410

**СПЕЦИФІКА СУЧАСНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕТОДІВ
ТА ОРГАНІЗАЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ
ОСОБИСТОСТІ**

В статті проведено аналіз та описано специфіки сучасних психологічних методів дослідження перфекціонізму особистості. В статті доведено, що провідним критерієм створення концепції перфекціонізму є багатовимірність його психологічної структури, що дозволили створити диференціацію видів перфекціонізму. В статті наголошується, що дослідження проблеми перфекціонізму повинно проводитися з опорою на основні положення системного, структурно-функціонального, акмеологічного та інтегративно-диференціального підходів.

Ключові слова: перфекціонізм, особистість, прагнення до досконалості, організація дослідження, методи дослідження.

Аналіз останніх досліджень. Проблема перфекціонізму стає предметом активного дослідження в зарубіжній психології з 60-х рр. ХХ ст. (М. Аддерхолт-Елліот, А. Бек, Р. Блатт, Д. Бернс, П. Гевітт, М. Голендер, К. Дабровські, М. Ентоні, І. Кларк, Б. Кларк, Б. Кокс, В. Мансел, А. Пахт, Т. Пієчовський, С. Петерс, В. Родел, Л. Сільверман, Р. Свінсон, Р. Слейни, Х. Стампф, Л. Терри-Шорт, Р. Фрост, Г. Флетт, Д. Хамачек, Р. Шафран та ін.).

Деяко пізніше феноменом перфекціонізму зацікавились російські (Д. Андрусенко, Н. Гаранян, І. Грачева, С. Еніколопов, Є. Ільїн, В. Парамонова, І. Хломов, А. Холмогорова, В. Циганкова, Т. Юдеева, В. Ясная та ін.) та вітчизняні (І. Гуляс,

Л. Данилевич, З. Карпенко, І. Матієшин, О. Лоза, К. Фоменко) психологи.

Як показав аналіз наукової літератури з досліджуваної проблематики, перфекціонізм — складний феномен, пов'язаний як з нормальним, так і з невротичним (неадаптивним) функціонуванням особистості. Подібна змістова неоднозначність пов'язана з тим, що саме по собі прагнення людини виконувати свої функціональні обов'язки на високому рівні, прагнути до успіху та досягати його у різних сферах свого життя не можна розцінювати як патологічне, оскільки добре виконана робота приносить почуття задоволення, підтримує позитивну самооцінку та самосприйняття.

Мета — висвітлення специфіки сучасних психологічних методів та організації дослідження перфекціонізму особистості.

Виклад основного матеріалу. Організація та проведення дослідження перфекціонізму як складного та неоднозначного для сучасної психологічної науки явища потребує ретельної теоретико-методичної та методологічної підготовки. В цьому процесі дослідження проводилося на основі положення системного, структурно-функціонального, акмеологічного та інтегративно-диференціального підходів.

Системний та структурно-функціональний підходи в організації та проведенні дослідження перфекціонізму виражаються в тому, що процес формування перфекціонізму необхідно досліджувати не ізольовано, а у щільній взаємодії із середовищем. Як наслідок, перфекціонізм виступає сукупністю взаємопов'язаних і взаємообумовлених структурно-функціональних компонентів особистості (П. К. Анохін [2], Б. Ф. Ломов [7], В. Д. Шадріков [9] та ін.). На думку авторів, елементи системного та структурно-функціонального підходів забезпечують дію механізмів переходу від системи, що стихійно склалася, до оптимальної, від реального до ідеального за допомогою моделювання, тобто ця система має цільовий, проєктований характер [6].

На перший план при цьому висувається задача зв'язків і стосунків між елементами, що становлять цю систему. Завдяки системному підходу здійснюються постановка цілей досліджен-

ня, вибір засобів їх реалізації, контроль за процедурою дослідження і корекція, аналіз результатів.

Інтеграційно-диференційований підхід в організації та проведення теоретико-емпіричного дослідження перфекціонізму проявляється у встановленні взаємозв'язків між різними методологічними концепціями, що дозволяють цілісно представити і побудувати простір моделі перфекціонізму. Диференційованість реалізується в правомірності існування одного (домінуючого) з методологічних компонентів обґрунтування і вирішення окремих завдань дослідження перфекціонізму особистості [64].

Інтеграційно-диференційований підхід дозволяє нам усвідомити та врахувати загальне і окреме в дослідженні перфекціонізму особистості: взаємовідношення раціонального і ірраціонального, системного і функціонального, інваріантного і варіативного, соціального й індивідуального в проектуванні і розробці психологічної моделі перфекціонізму. В інтеграційно-диференційованому підході домінують погоджені (несуперечливі) ідеї різних методологічних концепцій, що у своїй сукупності представляють наукову парадигму.

У формуванні сучасної моделі перфекціонізму особистості реалізація інтеграційного підходу проявляється в єдності, взаємозв'язку і домінуванні його різних компонентів, співвідношенні процесів інтеріоризації й екстеріоризації, індивідуалізації і соціалізації особистості у взаємодії із соціумом (Н. Г. Гаранян [4; 8], А. Б. Холмогорова [8]).

В акмеології процес розвитку передбачає: рух до оптимального вищого рівня; суб'єктний характер розвитку; здійснення розвитку через протиріччя, які дозволяються суб'єктом; прийняття індивідуального характеру розвитку на життєвому шляху; врахування співвідношення потенційного й актуального в розвитку особистості — спрямованість на виявлення її нереалізованих можливостей (А. О. Деркач [5]). Формування перфекціонізму особистості в контексті акмеологічного підходу представляється як активний і в той же час керований процес, джерелом якого виступають зовнішні і внутрішні протиріччя, при визначальній ролі останніх. Для побудови логіки наукового дослідження перфекціонізму важливою виступає

теза Б. Г. Ананьєва, що розвиток акме людини йде нерівномірно і успіх в одній області веде до перебудови в іншій області, що сприяє зміні буденного «Я» і ставлення до дійсності [1].

Перш за все дослідження полягало в аналізі вітчизняних та зарубіжних першоджерел з досліджуваної проблематики, окреслення місця проблеми перфекціонізму в сучасному науковому просторі та виявлення основних прогалин. Після цього розпочиналася робота над створенням авторської моделі перфекціонізму, що передбачало підбір різних категорій досліджуваних, обґрунтування, вибір методичного інструментарію. Другий етап вибору методів і методичного інструментарію передбачав також конкретизацію дослідницьких припущень щодо особливостей перфекціоністських настанов особистості.

Основне дослідницьке навантаження другого етапу полягало в укладенні узагальненої моделі процесу дослідження перфекціонізму із подальшим створенням авторського концептуального підходу. Розроблена модель відображала основну логіку процесу формування перфекціонізму та його індивідуальну своєрідність залежно від носія цих характеристик.

Узагальнена модель процесу дослідження перфекціонізму містила в собі такі категорії: суб'єкт активності, предиктори перфекціонізму, перфекціоністські настанови, спрямованість, форма прояву та тип перфекціонізму (див. рис. 1).

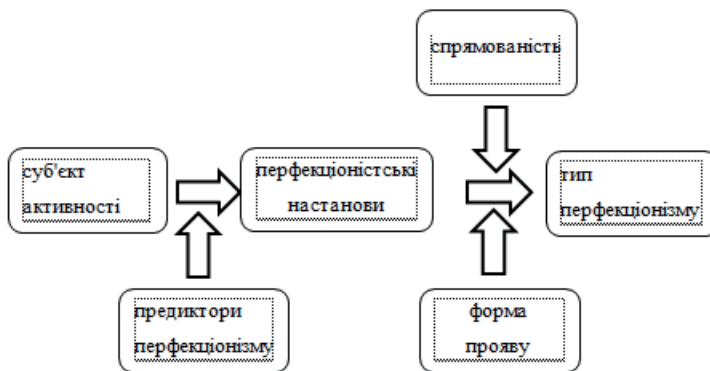

Рис. 1. Модель процесу дослідження перфекціонізму

Перша за значущістю категорія в даній моделі — суб'єкт активності, яка створює стійке підґрунтя подальшої типологізації перфекціонізму.

Пріоритетність та значущість категорії «суб'єкт активності» полягає в тому, що вона є полісемантичною та багатофункціональною:

– відображає «індивідуальне Я» людини (суб'єкт вважає, що активність мотивується його власними інтересами і потребами);

– відображає представленість у ньому іншої людини (інколи позитивну, у вигляді «внесків», іноді негативне, як певне вторгнення у свій внутрішній світ);

– є надіндивідуальною (одночасно не ототожнюється з кимось з інших людей та стосується кожного, виражає те, що має бути властиве усім людям).

Подібний триєдиний підхід дозволяє змістовно охарактеризувати суб'єкта активності з боку створення ним чогось нового, що складає особливий синтез надситуативної активності та персоналізації. Індивід, таким чином, досягає своєї представленості в інших людях своїми специфічно суб'єктними рисами, вважає себе відбитим суб'єктом (в подальшому це створило умови для виділення перфекціонізму, спрямованого не тільки на себе, але й на інших).

Предиктор розглядається нами як початкова характеристика індивіда, за якою можна з певною достовірністю передбачати інші його цільові характеристики (при створенні емпіричної моделі перфекціонізму ми використовуємо більш вузьке значення цієї наукової категорії — як незалежної перемінної, зміни в якій призводять до інверсії інших залежних перемінних).

Перфекціоністські настанови як цілісне диспозиційне утворення являють собою психологічний стан схильності суб'єкта до певної активності в певній ситуації (або взагалі глобально, якщо йдеться про ризик розвитку глобального, а не парціального перфекціонізму). Такий підхід дозволяє нам стверджувати, що «перфекціонізм» не є синонімом «перфекціоністської настанови», оскільки виражає ступінь внутрішньої готовності до реалізації прагнення до досконалості, іноді неусвідомлюваної.

Спрямованість як важлива складова запропонованої нами моделі процесу дослідження перфекціонізму, це, у першу чергу, складна, динамічна система мотивів (чого людина хоче, до чого прагне, певним чином розуміючи та сприймаючи світ, суспільство; чого вона уникає та ін.); по-друге, це ще й особистісна характеристика, що спрямовує та орієнтує життєвий шлях особистості у соціальному просторі й часі. Спрямованість багатокомпонентна структура: одні з компонентів є домінуючими, інші виконують другорядну роль. Домінуючі компоненти визначають основну лінію поведінки особистості.

Оскільки за формою прояву перфекціонізму нами були виділені позитивний, негативний та нейтральний перфекціонізм, особливого значення у запропонованій моделі набуває категорія форми, її розуміння у контексті нашого дослідження. Форму прояву ми розуміємо як упорядкованість, структурованість змісту (його внутрішній зв'язок, порядок), модель, все те, що суб'єкт вносить від себе до змісту пізнаваного.

Категорія форми при вивченні перфекціонізму є важливою та багатозначною, оскільки вона, не змінюючи сутності досліджуваної якості, додає їй певні зумовлені формою характеристики. Часто під формою розуміється спосіб зовнішнього вираження змісту, іноді при цьому зазначається, що форма до того ж має відносно стійку визначеність зв'язку компонентів змісту та їх взаємодії, сприяє внутрішній організації досліджуваного явища, розкриває спосіб зв'язку елементів всередині перфекціонізму як цілісної системи.

Тип перфекціонізму. Терміном «тип» ми користуємося в дослідженні неодноразово, тому ця складова частина моделі також потребує уточнення. Дуже важливо з'ясувати, що тип, типова характеристика об'єднує елементи за загальною для них ознакою в одну групу, але, водночас, саме типова характеристика відрізняє цю безліч від інших груп. Таким чином, тип — це подібність, спільність, те, що об'єднує одиниці в одне ціле і відрізняє їх від усіх інших.

Отже, узагальнена модель процесу дослідження перфекціонізму не тільки містила в собі важливі категорії: суб'єкт активності, предиктори перфекціонізму, перфекціоністські настано-

ви, спрямованість, форма прояву та тип перфекціонізму, але їй потребувала конкретного методичного наповнення.

Тому при виборі методик враховувалися можливості й обмеження кожної методики за точністю і надійністю фіксації особливостей перфекціонізму особистості. При укладенні методичного комплексу перевага віддавалася методикам, які повно описані в інструкції щодо їхнього застосування: важливим критерієм для нас виступав ступінь розробленості методики, в інструкції повинні бути представлені розгорнені інтерпретації шкал, описана апробація методики, розкриті кількісні й якісні результати апробації, надані рекомендації щодо форми і змісту висновку та інша необхідна інформація.

Третій етап передбачав проведення констатувального експерименту з метою вивчення зв'язків різних рівнів моделі перфекціонізму, а також виявлення загального й особливого в змісті її компонентів.

При проведенні психодіагностичного обстеження нами застосовувалися уніфіковані вимоги за однаковим стандартом проведення й обробки результатів. Інструкції пред'являлися досліджуваним письмово, нікому не давалися персональні пояснення або індивідуальні коментарі; діагностичне обстеження здійснювалося в ідентичних умовах, приблизно в один і той же час (друга половина дня); під час проведення тестування чітко відстежувалися й усувалися чинники, які могли вплинути на психоемоційний стан досліджуваних, тощо. Такими діями з організації та проведення діагностичного дослідження перфекціонізму ми прагнули забезпечити вирівнювання ситуаційних чинників, здатних поставити одних досліджуваних у вигідніше положення в порівнянні з іншими, і нівелювати погрішність помилки вимірювання.

Організація та проведення емпіричного дослідження перфекціонізму особистості базується на таких основних принципах психологічного дослідження [3]:

– *принцип наукової обґрунтованості* методик передбачає, щоб методичний інструментарій, використовуваний в дослідженні, був валідним та надійним, тобто надавав результати, яким можна довіряти. Усі методики, використані в нашо-

му дослідженні, відповідають цим вимогам та повною мірою спрямовані на операціоналізацію поняття «перфекціонізм особистості». Причому методики, що входили до обраного нами методичного комплексу, характеризувалися валідністю не тільки внутрішньою, але й емпіричною. Обрані методики відповідали й ознакам зовнішньої валідності, яка майже співвідноситься з емпіричною з тією різницею, що йдеться про зв'язки між показниками методики і найбільш важливими зовнішніми ознаками, які відносяться до поведінки досліджуваного;

– *принцип ненанесення шкоди* припускає, що результати психодіагностики в жодному разі не можна використати на шкоду тій людині, яка піддається психодіагностиці. Якщо психодіагностика проводиться в цілях конкурсного відбору або при прийомі людини на роботу, то цей принцип застосовується разом з принципом відкритості результатів психодіагностики для досліджуваного, який вимагає інформації про те, що і як у нього тестуватиметься, які результати його обстеження, а також про того, ким і яким чином вони будуть використані для вирішення його долі;

– *принцип об'єктивності висновків* з результатів тестування вимагає, щоб вони були науково обґрунтованими, тобто витікали з результатів тестування, проведеного за допомогою валідних і надійних методик, а не визначалися і ніяк не залежали від суб'єктивних установок тих, хто проводить тестування або користується його підсумками;

– *принцип ефективності пропонованих рекомендацій* припускає, що вони обов'язково мають бути корисними для тієї людини, якій надаються. Не дозволяється, наприклад, пропонувати людині такі практичні рекомендації з результатів тестування, які для неї даремні або можуть привести до небажаних, непередбачуваних наслідків;

– *принцип комплексної діагностики* дозволяє поєднувати різні методичні прийоми при діагностиці однієї і тієї ж психічної властивості, а також передбачає поєднання методик, спрямованих на споріднені психічні властивості, для підвищення валідності результатів діагностики. Психолог забезпечує по-

трібний рівень надійності психологічного діагнозу, застосовуючи стандартизовані і нестандартизовані методики, а також метод незалежних оцінок.

Таким чином, організація та проведення дослідження проблеми перфекціонізму здійснювалися з опорою на основні положення системного, структурно-функціонального, акмеологічного та інтегративно-диференціального підходів та включали три основні етапи: перший полягав в аналізі вітчизняних та зарубіжних першоджерел з досліджуваної проблематики, окресленні місця проблеми перфекціонізму в сучасному науковому просторі та виявленні основних прогалин; на другому розпочиналася робота над створенням авторської моделі перфекціонізму, підбиралися різні категорії досліджуваних, обґрунтувався вибір методичного інструментарію; третій етап передбачав проведення констатувального експерименту з метою вивчення зв'язків різних рівнів моделі перфекціонізму, а також виявлення загального і особливого в змісті її компонентів.

Організація та проведення емпіричного дослідження перфекціонізму особистості базувалися на таких основних принципах психологічного дослідження: науковій обґрунтованості методик, ненанесення шкоди, об'єктивності висновків з результатів тестування, ефективності пропонованих рекомендацій та принципі комплексної діагностики.

Висновки. Таким чином, основним критерієм створення концепції перфекціонізму є багатомірність його психологічної структури, що дозволяє підходити до його вивчення як до психологічної властивості, яка в структурі особистості володіє відносною функціональною і структурною самостійністю та виражається у прагненні суб'єкта бути досконалим, бездоганим будь де та будь у чому. Вивчення структури перфекціонізму та його предикторів має відбуватися із дотриманням основних вимог до сучасних психологічних досліджень.

Список використаної літератури

1. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды : в 2 т. / Б. Г. Ананьев ; под ред. А. А. Бодалева, Б. Ф. Ломова ; сост. В. П. Лисенкова. — М. : Педагогика, 1980. — Т. 1. — 229 с.

2. Анохин П. К. Системные механизмы высшей нервной деятельности: избр. труды / П. К. Анохин. — М. : Наука, 1979. — 454 с.
3. Бурлачук Л. Ф. Психодиагностика / Л. Ф. Бурлачук. — СПб. : Питер, 2005. — 351 с.
4. Гараян Н. Г. Диагностика перфекционизма при расстройствах аффективного спектра / Н. Г. Гараян, Т. Ю. Юдеева. — М. : МНИИ психиатрии, 2008. — 19 с.
5. Деркач А. А. Акмеологические основы становления психологической и профессиональной зрелости личности / А. А. Деркач, Л. Э. Орбан. — М. : Наука, 1995. — 208 с.
6. Кононенко О. І. Перфекціонізм особистості : [монографія] / О. І. Кононенко. — Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2016. — 357 с.
7. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. — М. : Педагогика, 1984. — 364 с.
8. Холмогорова А. Б. Нарциссизм, перфекционизм и депрессия / А. Б. Холмогорова, Н. Г. Гараян // Консультативная психология и психотерапия. — 2004. — № 1. — С. 18–35.
9. Шадриков В. Д. Психология деятельности и способности человека / В. Д. Шадриков. — [2-е изд., перераб. и доп.]. — М. : Изд. корпорация «Логос», 1996. — 320 с.

REFERENCES

1. Ananiev B. G. (1980) *Izbrannye psihologicheskie trudy: v 2 t.* [Selected psychological works: in 2 volumes] Moscow.: Pedagogy. [in Russian]
2. Anokhin P. K. (1979) *Sistemnye mehanizmy vysshej nervnoj dejatel'nosti: izbr. trudy* [Systemic mechanisms of higher nervous activity: fav. works] M.: Nauka. [in Russian]
3. Burlachuk L. F. (2005) *Psihodiagnostika* [Psychodiagnostics]. SPb. : Peter.. [in Russian]
4. Garanyan N. G., Yudeeva T. Yu (2008) *Diagnostika perfekcionizma pri rasstrojstvah affektivnogo spektra* [Diagnostics of perfectionism in affective spectrum disorders] Moscow: Moscow Research Institute of Psychiatry. [in Russian]
5. Derkach A. A., Orban L. E (1995) *Akmeologicheskie osnovy stanovlenija psihologicheskoj i professional'noj zrelosti lichnosti* [Acmeological bases of formation of psychological and professional maturity of personality]. Moscow.: Nauka. [in Russian]
6. Kononenko O. I. (2016) *Perfekcionizm osobistosti* [Perfectionism of personality] Odessa: Odessa I. I. Mechnikov National University. [in Ukrainian]
7. Lomov B. F. (1984) *Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii* [Methodological and theoretical problems of psychology]. M.: Pedagogika. [in Russian]
8. Kholmogorova A. B., Garanyan N. G. (2004) *Narcissizm, perfekcionizm i depressija* [Narcissism, perfectionism and depression] *Konsul'tativnaja psi-*

- hologija i psihoterapija — Counseling Psychology and Psychotherapy*. No. 1, p. 18–35.. [in Russian]
9. Shadrikov V. D. (1996) Psychology of activity and human ability. — Moscow: Ed. corporation «Logos». [in Russian]

Кононенко О. И.

доктор психологических наук, профессор, профессор кафедры дифференциальной и специальной психологии, Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

СПЕЦИФИКА СОВРЕМЕННЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ МЕТОДОВ И ОРГАНИЗАЦИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПЕРФЕКЦИОНИЗМА ЛИЧНОСТИ

В статье проведен анализ и описана специфика современных психологических методов исследования перфекционизма личности. В статье доказано, что ведущим критерием создания концепции перфекционизма есть многомерность его психологической структуры, что позволило создать дифференциацию видов перфекционизма. В статье отмечается, что исследование проблемы перфекционизма должно опираться на основные положения системного, структурно-функционального, акмеологического и интегративно-дифференциального подходов.

Ключевые слова: перфекционизм, личность, стремление к совершенству, организация исследования, методы исследования.

Kononenko O. I.

DrSc, Professor, Professor of the Department of Differential and Special Psychology
Odessa I. I. Mechnikov National University

SPECIFICITY OF MODERN PSYCHOLOGICAL METHODS AND ORGANIZATION OF RESEARCH OF PERSONALITY PERFECTIONISM

The article analyzes and describes the specifics of modern psychological methods of studying the perfectionism of the individual. The article proves that the leading criterion for creating the concept of perfectionism is the multidimensionality of its psychological structure, which allowed to create a differentiation of types of perfectionism. Organizing and

conducting research on perfectionism as a complex and ambiguous phenomenon for modern psychological science requires careful theoretical and methodological and methodological training. In this process, the study was conducted based on the provisions of systemic, structural-functional, acmeological and integrative-differential approaches.

The purpose — to highlight the specifics of modern psychological methods and the organization of the study of personality perfectionism.

The organization and conduct of an empirical study of personality perfectionism was based on the following basic principles of psychological research: scientific validity of methods, non-harm, objectivity of conclusions from test results, the effectiveness of the proposed recommendations and the principle of comprehensive diagnosis. The organization and conduct of an empirical study of personality perfectionism was based on the following basic principles of psychological research: scientific validity of methods, non-harm, objectivity of conclusions from test results, the effectiveness of the proposed recommendations and the principle of comprehensive diagnosis.

The main criterion for creating the concept of perfectionism is the multidimensionality of its psychological structure, which allows to approach its study as a psychological property, which in the structure of personality has a relative functional and structural independence and is expressed in the desire of the subject to be perfect, perfect anywhere. The study of the structure of perfectionism and its predictors should take place in compliance with the basic requirements for modern psychological research.

Key words: perfectionism, personality, striving for perfection, organization of research, research methods.

Стаття надійшла до редакції 27.11.2020

УДК 356.13 : 159.923.2

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1\(51\).225417](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1(51).225417)

Купчишина В. Ч.

кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

e-mail: valentino68_68@ukr.net

ORCID: 0000-0003-0937-8029

Білецька Т. В.

кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін, Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

e-mail: bitavi_21@ukr.net

ORCID: 0000-0002-8844-5842

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРИКОРДОННИКІВ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ ЇХ ВНУТРІШНЬОГО СВІТУ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Насиченість інформаційного простору зумовлює високі вимоги до психічного світу людини і як наслідок — економічні, психологічні, культурні, соціальні чинники спричиняють виникнення різноманітних змін в організмі людини. Ці зміни полягають в негативних проявах психічного стану особистості та впливають на її фізичне та психологічне здоров'я.

Психічні проблеми здоров'я людини найчастіше проявляються через її емоційно-вольову сферу (самотність, страх, агресію, залежність, знаходження у віртуальному світі, депресію, психосоматичні захворювання тощо). Вони є характерними для сучасного суспільства і можуть стати причиною різноманітних психологічних проблем особистості, які в свою чергу можуть призводити до хвороб, зайвої ваги, сексуальних розладів, а також проблем у професійній сфері.

До психологічних проблем науковці відносять проблеми, що пов'язані з розвитком інтелекту людини. Інтелект відіграє значну роль не тільки в її повсякденній діяльності, але й у

професійній сфері. Вченими доведений факт, що від рівня інтелекту залежить успішність будь-якої діяльності, адаптація людини до умов життєдіяльності, певного середовища тощо. Зміни в розвитку інтелекту особистості також можуть відобразитися на її психічному здоров'ї.

Психологи до психологічних проблем відносять також і віртуальне спілкування, адже воно впливає на людину, її думки, робить її залежною від комп'ютера, що в свою чергу спричинює зменшення реальних соціальних контактів, підміну почуттів і емоцій їх сурогатами.

Одним зі шляхів вирішення психологічних проблем людини є їх ігнорування або пом'якшення загального стану організму. Сучасний світ висуває людству все нові і нові виклики, тому сьогодні психологічна наука повинна бути готовою до вирішення різноманітних психологічних завдань, а це можливо тільки через детальне їх дослідження.

Ключові слова: психологічне здоров'я, психологічні проблеми, самотність, страх, агресія, віртуальне спілкування, переїдання, прикордонник.

Постановка проблеми. XXI століття є періодом інтенсивного науково-технічного прогресу, що детермінувало появу постмодерного інформаційного суспільства, ознаками якого є впровадження низки нових програм, розробок, технологій, поширення величезних потоків інформації, яку ми не завжди можемо опрацювати та засвоїти. Насиченість інформаційного простору, професійна та повсякденна діяльність людини та ще багато чинників можуть стати причиною виникнення різноманітних психічних проблем емоційно-вольової сфери особистості. Наслідками сучасних соціальних процесів є поширення самотності, страху, агресії, різних видів залежностей (у тому числі і від віртуального спілкування), депресії, психосоматичних захворювань, втрати волі, що детермінують виникнення та поширення різноманітних психологічних проблем особистості, які в свою чергу можуть призводити до хвороб, зайвої ваги, сексуальних розладів, а також проблем у професійній сфері.

Причинами відхилень від звичайної роботи психіки особистості нерідко виступають стреси та хронічні нервові напруги, що спричинює деякі зміни в роботі людського організму.

До останніх відносять виділення гормонів наднирковими залозами, які впливають на роботу серця, кишково-шлункового тракту, головного мозку тощо; у людини, яка перебуває досить тривалий час у негативному емоційному стані, у крові відбувається накопичення токсинів, а також спостерігається розвиток аутоімунних захворювань; складність контролю особистості над своєю підсвідомістю спричиняє збереження у пам'яті людини негативних моментів із її життя та переживання нею різноманітних невдач та поразок.

Проблеми формування психологічного здоров'я особистості розглядали як вітчизняні, так і зарубіжні науковці (Б. Браутусь, А. Борисюк, І. Галецька, Дж. Джерард, І. Дубровіна, П. Калью, Н. Колотій, Л. Коробка, О. Курявська, О. Лукасевич, Г. Нікіфоров, Б. Петраков, Н. Підбуцька, Є. Потапчук, К. Роджерс, К. Хорні, О. Хухлаєва, В. Франкл, Е. Фромм, І. Шаронова та ін.). Над вивченням самотності як психологічної проблеми працювали — К. Абульханова-Славська, В. Вейс, Л. Варава, А. Єліна, І. Кон, М. Писаревська, О. Соколова та ін. Сучасними науковими доробками є праці Л. Айвазян, С. Бакалдіна, Ю. Кошелевої, Р. Немова, Н. Покровського, І. Слободчикова та ін. Водночас потребують подальшого вивчення питання психологічних проблем окремих категорій населення, серед них військовослужбовців загалом і прикордонників зокрема.

Сучасний світ формує перед особистістю все нові і нові виклики, саме тому спектр розвитку сучасної психології варто направити на вивчення та розробку дієвих механізмів вирішення різноманітних психологічних завдань. Їх ефективне осмислення можливе шляхом детального всебічного аналізу та оцінки. **Метою статті** є характеристика психологічних проблем прикордонників та виокремлення шляхів їх вирішення.

Результати дослідження. Термін «психологічна проблема» тісно пов'язаний із внутрішнім світосприйняттям людини. Науковці однак у думці про те, що їх складно розмежувати, адже будь-яка проблема, що розпочалася в родинному колі, в сімейних стосунках, може впливати на особистість, на задоволення її як біологічних, так і соціальних потреб. Психологічні

проблеми людини неодноразово ставали предметами наукових розвідок вчених-психологів, адже вони є душевними базисами особистості. При вивченні проблематики психологічних проблем більшість науковців відмічають такі їх види: явні, приховані, глибинні, особистісні, соціальні, сімейні тощо.

Розглянемо більш детально зміст деяких з психологічних проблем прикордонників. Серед найбільш розповсюджених, як показує практика роботи із ними, є самотність. Поняття «самотність» розглядається науковцями як соціально-психологічна сучасна проблема людства, адже психічний світ людини формується і розвивається в умовах великої кількості інформації та комунікативної взаємодії. Чинниками, що впливають на самотність людей, є як зовнішні (соціально-економічні), так і внутрішні (особистісні) фактори. Більшість людей не помічає різницю між поняттями «самотність» як соціальним поняттям і «самотність» як психологічна проблема. Сьогодні особистість може відчувати себе самотньою, покинутою та непотрібною в колективі, в родині, в соціумі, що провокує виникнення різноманітних негативних психологічних станів (стрес, депресія, апатія, гнів, страх, тривога тощо).

Це питання було предметом дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. За кордоном проблемні питання вивчення самотності людини почали досліджуватися у 50-х роках ХХ століття (Д. Джон-Гірвельд, Г. Зілбург, Л. Попелу, Д. Раадшелдерс, К. Роджерс, Г. Саліван та ін.). У своїх дослідженнях вони намагалися з'ясувати типи самотності, її причини, фактори, що її спричиняють, виокремити стратегії вирішення цієї проблеми.

Науковці підкреслюють, що найгостріше відчуття самотності спостерігаються у підлітковому віці, що супроводжується комплексами неповноцінності, невпевненості у власних силах, наявності труднощів у навчанні та проблем взаємодії із однолітками, батьками, на зрілому етапі розвитку особистості та в старості — останньому етапі онтогенезу людини, який супроводжується вимушеною самотністю, соціальною незатребуваністю, тощо [1, с. 335]. Ми підтримуємо думку І. Слободчикова, що переживання людиною самотності присутні на всіх етапах

її розвитку, що також виступає сутнісною її характеристикою. Аналіз наукової літератури дозволяє відмітити той факт, що усі дослідницькі доробки вивчення питання самотності у психологічній науці виокремлюються в змісті основних наукових психологічних підходів: психодинамічному [2, с. 9–14], соціологічному, феноменологічному [3, с. 267–283], когнітивному, екзистенціально-гуманістичному, теоретико-системному, інтимальному.

С. Бакалдин виокремлює три підходи до розкриття змісту самотності. Перший розглядає самотність як певну соціальну ситуацію, що породжує певний емоційний стан людини (все залежить від того, якою мірою людина ізольована від суспільства). Другий підхід вивчає самотність як психологічний емоційний стан. Третій — функціональний підхід трактує зміст самотності людини через механізм її регуляції та адаптації). Виникнення у людини зрілого віку відчуття самотності, зазначає вчений, пов'язано з певними групами емоцій, а саме — почуттям беззахисності та страху, внутрішнім і зовнішнім відчуженням, а також може бути тугою за конкретною людиною [4, с. 229–232].

Г. Шагівалєєва виокремлює у проблематиці самотності особистості позитивний (з позиції добровільного усамітнення людини, що сприяє її самовдосконаленню, самопізнанню, відновленню її психофізіологічного стану тощо) і негативний аспекти (має руйнівний характер для психічного стану людини, порушує внутрішню її цілісність тощо) [5, с. 241–242].

Є. Заворотних у своєму емпіричному дослідженні виокремлює чинники, що тісно пов'язані із самотністю людини (її суб'єктивними переживаннями), а саме — сенс життя людини, її емоційна зрілість, невротизація особистості та суб'єктивний контроль [6, с. 81–82].

Отже, у науковому світі під поняттям «самотність» розуміють складний соціально-психологічний феномен, що має свою структуру та особливості впливу на особистість. Більшість дослідників відносять самотність до негативного стану людини, адже вона викликає в них переживання, тривогу, невпевненість у собі, страх, що своєю чергою негативно відображається на самопочутті та здоров'ї людини. Інші ж наголошують, що

самотність властива різним верствам населення і сприяє самовдосконаленню особистості, дає можливість переглянути свій світогляд, систему цінностей, зосередитись на цілях, які людина ставить на своєму життєвому та професійному шляху.

До психологічних проблем науковці відносять проблеми, що пов'язані з розвитком інтелекту людини. Інтелект (розум) — це відносно стійка система розумових здібностей особистості, яка складається з таких структурних елементів як досвід, набуті знання, уміння їх якісно застосовувати у життєвих ситуаціях. Разом вони допомагають людині швидше адаптуватися до навколишнього середовища [7, с. 137].

Розвиток інтелекту особистості був предметом вивчення таких науковців як Д. Векслер (описав вплив розумових факторів на інтелектуальну поведінку людини), Г. Гардер (розвинув ідею про множинність інтелекту, вивчав міжособистісний і внутрішньо особистісний інтелект), Ч. Дарвін (наголошував на важливості емоційного інтелекту у життєдіяльності людини, її вмінні виживати та адаптуватися у навколишньому світі) та ін. Е. Торндайк вперше застосував поняття «соціальний інтелект», розглянув його структуру та значення в житті людини. У науковому світі розрізняють соціальний інтелект (розуміння людиною своїх вчинків та вчинків інших людей, що сприяє міжособистісній взаємодії та успішній соціальній адаптації), емоційний інтелект (розуміння людиною своїх емоцій і емоцій оточуючих), міжособистісний та внутрішньоособистісний інтелект. Отже, інтелект відіграє значну роль не тільки в повсякденній діяльності людини, але й у професійній сфері. Вченими доведений факт, що від рівня інтелекту залежить успішність будь-якої діяльності людини. Особливо актуальною є проблема вивчення рівня інтелекту у професійному доборі кадрів. У Державній прикордонній службі України при підборі кандидатів на посади застосовують різноманітні методики діагностики інтелекту (тест Векслера, тест Равена (прогресивні матриці), тест інтелекту Амтхауера тощо) та теорію «порогу інтелекту» для професійної діяльності Д. Перкінса.

Агресивність є як психологічною, так і соціальною проблемою людства. Агресія у психології — це вид дій або стан;

форма діяльності людини, за допомогою якої вона руйнує все навколо, що спричиняє як психологічну, так і фізичну шкоду [8, с. 8]. Особистість проявляє агресивність через заподіяння шкоди як собі, так і навколишньому світу, використання людей для вирішення власних цілей, відчуття переваги над іншими, через руйнівні наміри, насильство, жорстокість тощо. Агресивна поведінка — це один з мимовільних способів, за допомогою якого людський організм намагається знизити високу внутрішню напругу.

Серед факторів, які спонукають людину проявляти агресію, виокремлюють: незадоволеність власним життям, заздрість, злість, алкоголь, наркотики, стрес, інформацію ЗМІ з видами насилля тощо. До основних ознак агресивної поведінки відносять: роздратування, невдоволення, гнів (з будь-якого, навіть незначного приводу); нанесення собі або іншим ударів руками/предметами; словесна образа, лайка; м'язова напруга людського організму; підвищення кров'яного тиску тощо. Такі люди, на думку психологів, мають підвищену дратівливість, підозрілість, образливість, їм важко встановлювати нові комунікативні контакти та пристосовуватися до нових умов життєдіяльності тощо. Отже, усе це в комплексі спричиняє виникнення в них певних проблем психологічного характеру, що відображається на тільки на їх фізіологічному здоров'ї, але й на психічному.

Агресивність у поведінці прикордонників може залежати також від умов проходження професійної діяльності, адже дуже часто вони піддаються різноманітним психотравмуючим впливам, що опосередковані раптовим виникненням екстремальних ситуацій. На сучасному етапі розвитку Державної прикордонної служби України здійснюється підготовка офіцерів-психологів, які будуть виявляти агресивність у поведінці людини та надавати психологічну допомогу.

Страх. Його відносять до емоційної сфери людини, а саме до фундаментальних емоцій. Як відмічає В. Ягупов, «фундаментальні емоції важливі в житті індивіда, але окремо, поза іншими емоціями, вони існують лише упродовж дуже короткого проміжку часу — до того, як активізуються інші емоції. Вони в основному мають вроджений характер» [9, с. 128]. Страх —

це «негативний емоційний стан, який виникає у людини при появі уявної чи реальної загрози її життю, чи життєвому благополуччю, спричиняє відчуття невпевненості, незахищеності, небезпеки, що може набувати різної інтенсивності вираження — від легкого побоювання до паралізуючого жаху (емоційну маску страху на обличчі створюють прямі підняті брови, горизонтальні зморшки на лобі, розкриті очі, напружені губи)» [10, с. 337]. Особливу наукову цінність для вивчення феномену страху мають наукові праці психіатрів В. Бехтерева, М. Буянова, В. Леві, які ґрунтовно вивчали це явище та його вплив на людину [11, с. 100]. У психологічній науці іноді поняття «страху» ототожнюють з поняттям «тривожності». Більшість науковців одностайні в поглядах на те, що ці поняття не є тотожними, адже страх є цілком визначеною, специфічною емоцією, це афективне відображення в свідомості людини певної загрози її життю та добробуту.

У професійній діяльності прикордонників панічний страх, жах може спонукати до втечі, викликати заціпеніння або, навпаки, рух, агресивну поведінку. При цьому людина погано контролює себе, не усвідомлює, що вона робить і що відбувається навколо.

Віртуальне спілкування. На сьогоднішній день віртуальне спілкування стає досить популярним серед різноманітних категорій людей. За допомогою цього спілкування у людей найчастіше виникають психологічні проблеми тоді, коли людина більше часу проводить у віртуальному світі, ніж у реальному. Звісно, людина почуває себе там більш впевненою, комунікабельною, адже можна поставити будь-яку фотографію замість справжньої, приписувати собі неіснуючі якості та достоїнства, у будь-який момент вийти з цього світу, зареєструватися під іншим логіном тощо. Віртуальне спілкування впливає на людину, її погляди, думки, робить її залежною від комп'ютера, що в свою чергу спричинює зменшення реальних соціальних контактів, підміну почуттів і емоцій їх сурогатами.

Віртуальна діяльність особистості була предметом дослідження багатьох науковців. Так, О. Немеш зазначив, що «фундаментальними засадами дослідження психологічних особли-

востей використання інтернет-технологій є положення таких теоретичних напрямів у психологічній науці, як: теорія діяльності (Г. Костюк, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн та ін.), концепції генетичної психології (Л. Виготський, С. Максименко та ін.); концепції розвитку особистості й суб'єктного підходу (І. Бех, Л. Божович, В. Слободчиков та ін.); теорія вчинку (В. А. Роме-нець); психологічна герменевтика (Т. Титаренко, Н. Чепелева), раціогуманістичний підхід (Г. Балл), психологія комунікації у віртуальному просторі (С. Архипова, Ю. Бабаєва та ін.); психологія комп'ютерної залежності (К. Аїмедов, О. Шинкаренко та ін.); специфіка психічних станів, які виникають у інтернетзалежних осіб (Н. Добровідова, О. Камінська та ін.); психологія зловживання інтернет-мережею (К. Боярова, Дж. Сулер та ін.)» [12, с. 9].

Перед багатьма не тільки науковцями, але й пересічними громадянами постає питання: віртуальне спілкування є грою чи способом вирішити особисті проблеми у спілкуванні? Сьогоднішній світ переповнений різноманітною інформацією, що спонукає нас до розширення власного комунікативного простору. За допомогою Інтернету ми можемо вирішити велику кількість питань за умови наявності певних знань та умінь їх використовувати в мережі. Не виходячи з домівки, ми сплачуємо рахунки, поповнюємо їх, купуємо різноманітні товари, квитки, встановлюємо нові контакти, пізнаємо цей світ. Але поряд з позитивними емоціями, які ми отримуємо від задоволення наших певних потреб, існує і негативна сторона. Це віртуальне спілкування все частіше замінює живе людське спілкування, переносить людину у віртуальний світ, де не завжди відмічаються справжні емоції, почуття тощо. Психологи б'ють тривогу стосовно того, що більшість населення надає перевагу віртуальному спілкуванню, ніж живому, справжньому. Отже, аналіз психологічної літератури засвідчує той факт (його підтверджують і психологи), що така психологічна проблема властива сором'язливим, невпевненим у собі людям як підліткового віку, так і старшого. Відчуваючи самотність, відчуженість від суспільства, громадськості, вони втікають від цього в ілюзійний світ, де почувають себе тими, ким би вони хотіли бути у реальному світі.

До психологічних проблем людства відносять також переїдання та сексуальні проблеми. Вчені відмічають, що ожиріння є генетичною спадковістю, але більшість його набуває під час перенесення різноманітних розладів емоційно-вольової сфери, або ж як наслідок розладів фізичного здоров'я.

Проблема переїдання людини як психологічна проблема є предметом вивчення медиків, дієтологів, психологів (Н. Мігунова, Дж. Сімон). Так, лікар-дієтолог Дж. Сімон, працюючи з людьми, що мають зайву вагу, дійшла висновку про те, що вони мають багато спільного між собою. Вона виокремила такі причини переїдання: негативні емоції, в яких їжа є своєрідним антиоксидантом; стрес (жінки більше, ніж чоловіки, його «заїдають», у них більша потреба у виробленні гормонів радості — ендорфінів); критика (дуже часто вона «вибиває» людину зі звичної життєвої колії, що у подальшому людина переносить на їжу — набирає великі порції, щоб заспокоїтись); порожнеча (коли в нас багато вільного часу, ми заповнюємо його походами до холодильника за їжею, пошуками, що б «кинути» до рота); винагорода (наше життя доволі складне і ми весь час намагаємося щось довести собі та іншим. Отримавши перемогу, ми неодмінно намагаємося нагородити себе чимось смаченьким, не переймаючись тим, як це відобразиться на нашому здоров'ї); безпека (наш організм дуже чуйний до нашого стану — якщо шлунок заповнений, то він розцінює це як безпечно для організму явище і людина перебуває в спокої); натхнення (більшість людей вважає, що завдяки їжі людина буде спроможна до дій, до неї «прийдуть» нові ідеї, нове натхнення у справах, а також це спосіб виходу із творчих криз); антисекс (підміна сексуального оргазму — кулінарним).

До перерахованих причин відносять також і святкові застілля, що також впливають на наш емоційний стан (бажання зняти пробу зі всіх страв, догодити господині, наповнити шлунок тощо). Все це спричиняє дію на наш організм, який не контролює кількість вжитої їжі. Як наслідок — розтягнутий шлунок, який у подальшому вимагає все більшого і більшого його заповнення).

Отже, на сьогодні переїдання є однією з важливих психологічних проблем людства. Психологи занепокоєні цим явищем, коли людина, перебуваючи в негативному психологічному стані, починає заїдати свій страх, тривогу, стрес тощо. Людський організм, захищаючись від несприятливих умов, починає таким чином захищати себе від дії оточуючого його зовнішнього середовища. Збільшивши вагу тіла, людина перестає відчувати власне тіло, реальні потреби, руйнується її комунікація з оточенням. Людина занурюється у внутрішній світ, відмежовується від реальних проблем, і лише деяким вдається побороти цю залежність від їжі.

Психологічні проблеми сексуального характеру притаманні як чоловікам, так і жінкам. У жінок вони проявляються через ряд факторів: суворе виховання, сексуальне насилля, конфлікти в сім'ях, негативний перший досвід, фригідність, страх небажаної вагітності, розбіжність у рисах характеру, розчарування в партнері. У чоловіків психологічні проблеми сексуального характеру пов'язані з передчасною еякуляцією, ерекцією. Їх тривоги та переживання пов'язані з наявністю в їх житті стресових ситуацій, конфліктів; неузгодженістю бажань та звичок партнерів; байдужістю партнерки; психологічним напруженням тощо.

Одним зі шляхів вирішення психологічних проблем людини є їх ігнорування або пом'якшення загального стану організму. Психологами відмічено, що деякі люди застосовують прояви психологічних проблем як засіб тиску на інших, спекулюють, розважаються, хваляться, щоб вирішити свої власні проблеми і досягти певної мети. Але попри це, людству потрібно бути уважними до їх проявів, адже ми всі різні і по-різному реагуємо на оточуючий світ, що відображається на нашій емоційній сфері.

Цінними є поради психологів щодо визначення психологічних проблем людини. Психологи наголошують: якщо людина після перенесення важких подій у власному житті не може контролювати свій гнів; відчуває почуття чи тілесні відчуття, які переповнюють її; має прояви жаху, марення, безсоння; у неї наявні проблеми у спілкуванні; звички змінилися в гіршу сторону; відбулися зміни у ставленні до роботи; відчуття

перманентного страху, порожнечі, втоми — усе це є підставою для звернення за професійною допомогою до фахівця. Дуже часто спотворене уявлення про роботу психолога заважає людині вчасно отримати кваліфіковану допомогу і повернутися до звичного способу життя.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Психологічні проблеми у людей були, є і будуть. Вони пов'язані з цілою низкою чинників, що впливають на людину (її фізичну та психічну форму). Психологічні проблеми та їх різновиди були і є предметом наукових розвідок як вітчизняних, так і закордонних вчених. Прикордонникам також властиві розглянуті нами психологічні проблеми на різних етапах їх розвитку. Завданням психологічної служби є своєчасне їх виявлення та надання допомоги для їх вирішення.

Перспективами подальших розвідок вбачаємо дослідження діагностичного інструментарію з оцінки психологічних проблем прикордонників на різних етапах їх розвитку та дослідження гендерної самотності як психологічної проблеми.

Список використаних джерел

1. Савчин М., Василенко Л. Вікова психологія : навч. посіб. 3-тє вид., перероб., доповн. К. : ВЦ «Академія», 2017. 368 с.
2. Шитова Н. В. Социально-психологические особенности одиноких женщин : автореф. дис. ... канд. психолог. наук. : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Н. В. Шитова. Курск, 2009.
3. Бердяев Н. А. Философия свободного духа. М. : Республика, 1994.
4. Бакалдин С. В. Эмоциональные особенности переживания одиночества. *Вестник Адыгейского государственного университета*. Майкоп : Изд-во АГУ, 2008. Вып. 5. С. 229–232.
5. Коваленко О. Г. Суб'єктивне відчуття самотності осіб похилого віку. *Проблеми сучасної психології*: збірник наукових праць КІНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2013 Вип. 19. С. 241–242.
6. Заворотных Е. Н. Одиночество как психологический феномен. *Ананьевские чтения — 2006*: материалы научно-практической конференции / под ред. Л. А. Цвекковой, А. А. Крылова. СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 2006. С. 81–82.
7. Корольчук М. С., Осьодло В. І. Психодіагностика : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за заг. ред. М. С. Корольчука. К. : Ельга, Ніка-Центр, 2004. 400 с.

- Шапар В. Б. Агресивність. *Сучасний тлумачний психологічний словник*. Х. : Прапор, 2007. С. 8.
- Ягупов В. В. Військова психологія : підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : ВК ТОВ «Тандем», 2004.
- Ковальчук О., Когут С. Основи психології та педагогіки : навч. посібник / [за заг. ред. Л. Ковальчук]. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009.
- Василега О. Ю. Теоретико-методологічні аспекти вивчення проблеми страху в психології. *Молодий вчений*. Серія: Психологічні науки. 2015. № 7(22) частина 2, липень. С. 100.
- Немеш О. М. Виртуальна діяльність особистості: структура та динаміка психологічного змісту : монографія. Київ : Слово, 2017.

REFERENCES

- Savchyn M., Vasylenko L. (2017). *Vikova psykholohiia : navch. posib.* [Age psychology: textbook. tool.] 3-tye vyd., pererob., dopovn. K. : VTS «Akademiya», 2017. 368 s., s. 328. [in Ukrainian].
- Shitova N. V. (2009). *Sotsial'no-psikhologicheskiye osobennosti odinokikh zhen-shchin : avtoref. dis. na prisvoeyen. nauchn. stepeni kand. psikholog. nauk. : spets.* [Socio-psychological characteristics of single women: author. dis. on assigned. scientific degrees of cand. psychologist. sciences. : special] 19.00.05 «Sotsial'naya psikhologiya» / N. V. Shitova. Kursk, 2009. S. 9–14. [in Russian].
- Berdyayev N. A. (1994). *Filosofiya svobodnogo dukha.* [Philosophy of the free spirit]. M. : Respublika, 1994. S. 267–283. [in Russian].
- Bakaldin S. V. (2008). *Emotsional'nyye osobennosti perezhivaniya odinochestva.* [The emotional characteristics of the experience of loneliness] Vestnik Adygeyskogo gosudarstvennogo universiteta. Vyp. 5. Maykop : Izd-vo AGU, 2008. S. 229–232. [in Russian].
- Kovalenko O. H. (2013). *Sub'yektyvne vidchuttya samotnosti osib pokhlyoho viku.* [Subjective feeling of loneliness of elderly people]. Problemy suchasnoyi psykholohiyi. Zbirnyk naukovykh prats' K. PNU imeni Ivana Ohiyenka, Instytutu psykholohiyi imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrainy, Vyp. 19, 2013. S. 241–242. [in Ukrainian].
- Zavorotnykh Ye. N. (2006). *Odinochestvo kak psikhologicheskii fenomen.* [Loneliness as a psychological phenomenon]. Materialy nauchno-prakticheskoy konferentsii «Anan'yevskiyeh chteniya — 2006» / pod red. L. A. Tsvetkovoy, A. A. Krylova. SPb.: Izdatel'stvo S.- Peterburgskogo universiteta, 2006. S. 81–82. [in Russian].
- Korol'chuk M. S., Os'odlo V. I. (2004). *Psyhodiagnostyka : navch. posib. dlya stud. vyshch. navch. zakl.* [Psychodiagnosis: study. tool. for students. higher. teach. closed]. / Za zah. red. M. S. Korol'chuka. K. : El'ha, Nika-Tsentr, 2004. 400 s. [in Ukrainian].
- Shapar V. B. (2007). *Ahresyvnist'. Suchasnyy tлумachnyy psykholohichnyy slovnyk.* [Aggressiveness. Modern interpretive psychological dictionary] KH. : Prapor, 2007. S. 8. [in Ukrainian].

9. Yahupov V. V. (2004). *Viys'kova psykholohiya : pidruchnyk dlya studentiv vyshchyykh navchal'nykh zakladiv*. [Military Psychology : a textbook for students of higher education]. Kyiv : VK TOV «Tandem», 2004. S. 128. [in Ukrainian].
10. Koval'chuk O., Kohut S. (2009). *Osnovy psykholohiyi ta pedahohiky : navch. posibnyk*. [Fundamentals of psychology and pedagogy: textbook. manual]. [za zah. red. L. Koval'chuk]. L'viv : Vydavnychyy tsentr LNU imeni Ivana Franka, 2009. S. 337. [in Ukrainian].
11. Vasyleha O. YU. *Teoretyko-metodolohichni aspekty vyvchennya problemy strakhu v psykholohiyi*. [Theoretical and methodological aspects of studying the problem of fear in psychology]. «Molodyy vchenyy». Seriya: Psykholohichni nauky. № 7(22) Chastyna 2, lypen', 2015. S. 100. [in Ukrainian].
12. Nemesh O. M. *Virtual'na diyal'nist' osobystosti: struktura ta dynamika psykholohichnoho zmistu : Monohrafiya*. [Virtual activity of the individual: structure and dynamics of psychological content: Monograph]. Kyiv : Slovo, 2017. S. 9. [in Ukrainian].

Kupchyshyna V. C.

Candidate of Pedagogical Sciences, Senior Lecturer
of the Department of Psychology, Pedagogy and Socio-Economic
Disciplines

Bohdan Khmelnytsky National Academy of the State Border Guard
Service of Ukraine

Biletska T. V.

Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor, Associate
Professor of Psychology, Pedagogy and Socio-Economic Disciplines.
Bohdan Khmelnytsky National Academy of the State Border Guard
Service of Ukraine

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF BORDERS AS A REPRESENTATION OF THEIR INNER WORLD AND THE WAYS OF THEIR SOLUTION

The saturation of the information space leads to high demands on the human mental world and as a consequence — economic, psychological, cultural, social factors cause various changes in the human body. These changes manifest in the negative manifestations of the mental state of the individual and affect his physical and psychological health.

Mental health problems are most often manifested through their emotional and volitional sphere (loneliness, fear, aggression, addiction, staying in the virtual world, depression, psychosomatic diseases, etc.).

They are characteristic of modern society and can cause a variety of psychological problems of the individual, which in turn can lead to illness, overweight, sexual disorders, as well as problems in the professional sphere. sphere (loneliness, fear, aggression, addiction, stay in the virtual world, depression, psychosomatic diseases, etc.). They are characteristic of modern society and can cause a variety of psychological problems of the individual, which in turn can lead to illness, overweight, sexual disorders, as well as problems in the professional field.

Scientists include psychological problems related to the development of human intelligence. Intelligence plays a significant role not only in its daily activities, but also in the professional field. Scientists have proved the fact that the success of any activity, the adaptation of a person to the conditions of life, a certain environment, etc., depends on the level of intelligence. Changes in the development of personality intelligence can also be reflected in one's mental health.

One way to solve a person's psychological problems is to ignore them or to soften the general state of the body. The modern world is posing more and more challenges to humanity, so today psychological science must be ready to solve various psychological problems, and this is possible only through their detailed research.

Key words: psychological health; psychological problems; solitude; fear; aggression, virtual communication, overeating, border guards.

Стаття надійшла до редакції 30.11.2020

УДК 159.923.31-053.2

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2\(52\).238111](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2(52).238111)

Пастрик Т. В.

кандидат психологічних наук, в. о. ректора КЗВО «Волинський медичний інститут»

tetiana_pastryk@vmi.volyn.ua

ORCID: 0000-0002-6329-9607

**ЕМОЦІЙНА ЕКСПРЕСИВНІСТЬ VS ЕМОЦІЙНЕ
СТАВЛЕННЯ ДО ОСІБ ІЗ ХРОНІЧНИМИ
ЗАХВОРЮВАННЯМИ: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТЬ**

Метою дослідження є концептуалізація конструкту емоційної експресивності (ЕЕ) на основі його розмежування з категорією ставлення шляхом теоретичного огляду вітчизняної й зарубіжної літератури. Результати теоретичного огляду літератури дали змогу дійти висновків про те, що ЕЕ — це важливий незалежний конструкт, який визначає ставлення членів сім'ї до особи із хронічним захворюванням. ЕЕ відрізняється від категорії ставлення, оскільки містить виключно негативні аспекти взаємодії, що ґрунтуються на критичності, емоційній гіперопіці та ворожості. Розширюється концептуальний діапазон ЕЕ як негативного ставлення не лише родичів до осіб із захворюваннями, а й медичного персоналу. Перспективним є вивчення сприйнятої ЕЕ як суб'єктивного переживання особою із діагнозом негативного ставлення родичів до себе.

Ключові слова: емоційна експресивність, ставлення, члени родини, особа із хронічним захворюванням.

Постановка проблеми. У клінічній психології та психології здоров'я з'являються дедалі більше науково обґрунтованих фактів про тісний взаємозв'язок сімейних відносин та особи із хронічним захворюванням, яка у цих відносинах перебуває (Cole & Reiss, 1993). Результати останніх досліджень вказують на те, що вразливість до хвороби, процес лікування й адаптації до хвороби й одужання значною мірою визначається низкою факторів, зокрема психологічних, соціальних та сімейних.

Таким чином, емоційна експресивність (ЕЕ) зіставляється з біопсихосоціальною моделлю, запропонованою Дж. Енжелом (1978), який підкреслює клінічні та особистісні аспекти одужання у сукупності трьох складових: медичної (клінічні симптоми), психологічної (думки, емоції, поведінки) та соціальної (сімейні стосунки) (Engel, 1978)

В. Верден та її команда (2000) зазначають, що упродовж десятиліть вплив родинних відносин на процес сприйняття хвороби й одруження вивчається у трьох напрямках: а) розуміння родиною різних станів хвороби та здоров'я; б) специфіка хвороби та вплив сім'ї на перебіг хвороби; в) поведінкові стратегії сім'ї на короткотривалі й довготривалі виклики хвороби члена родини.

Одним із помітних напрямів дослідження є вивчення ЕЕ членів родини до особи із хронічним захворюванням, яке вперше досліджувалося у контексті пацієнтів із психічними розладами. Важливим постає питання необхідності використання терміну ЕЕ та розмежування змісту цього поняття від загальноприйнятої категорії «ставлення» у вітчизняній психології.

Аналіз останніх досліджень. ЕЕ — це конструкт, який означає ключові особливості ставлення членів сім'ї до особи із хронічним захворюванням, які виражаються в критичності, емоційній гіперопіці, позитивних коментарях, ворожості та теплоті. Надійними інструментами для визначення ЕЕ вважається сімейне інтерв'ю Кембервела (Camberwell Family Interview, CFI), яке вперше застосовувалося із родиною, у якій є особа із шизофренією, та аналіз п'ятихвилинного мовленнєвого патерну (Five Minute Speech Sample, FMSS).

Сімейне інтерв'ю Кембервела зазичай застосовується за три місяці до того, як особа госпіталізована, а також через кілька днів після госпіталізації. Опитування має форму тригодинного напівструктурованого інтерв'ю із родичами особи із захворюваннями і потребує спеціального навчання для проведення, кодування й інтерпретації даних. Тому замість сімейного інтерв'ю Кембервела часто застосовують експрес-метод аналізу п'ятихвилинного мовленнєвого патерну, який є зручнішим у використанні.

На сучасному етапі Дж. Гулі та Х. Паркер (2000) пропонують вивчати ЕЕ виключно на основі проявів критики, ворожості та гіперопіки, адже саме ці ЕЕ значно погіршують перебіг захворювання й процес адаптації чи одужання. Таким чином, відтоді, як ЕЕ позначає лише негативні емоційні прояви, конструкт ЕЕ кардинально відрізняється від категорії «ставлення», яка є значно ширшою й уміщує позитивні емоційні стани.

У російській психології спостерігаємо дослідження ставлення радше до хвороби, ніж до особи із хронічним захворюванням, а також самоставлення особи до хвороби. Так, А. Пехарева зазначає, що самоставлення дітей із функціональними обмеженнями не є насиченим радістю й забарвлено почуттями сорому та провини, невдачі, неуспішності й відчуженості від інших людей (Пехарева, 2016). Враховуючи останні дослідження сприйнятого ЕЕ як конструкту, що виражає не реальне ставлення членів сім'ї, а те, як це ставлення сприймають самі особи із захворюваннями, негативне самоставлення набуває важливого значення у подальших дослідженнях ЕЕ, оскільки саме воно може визначати силу вектора сприйнятого ЕЕ. Окрім цього результати останніх досліджень свідчать не лише про ЕЕ з боку родини, а й ЕЕ з боку самих осіб із захворюваннями до членів сім'ї, а також ЕЕ з боку медперсоналу. Усі ці дослідження об'єднує той факт, що незважаючи на те, хто є суб'єктом ЕЕ, остання здійснює негативний вплив на процес адаптації до хвороби й одужання.

Результати теоретичного аналізу свідчать про те, що існують три теоретичні моделі, з допомогою яких описується ЕЕ (Wearden et al., 2000). До них належить модель каузальної атрибуції, модель вразливості або діатезного стресу, модель рис особистості. Модель каузальної атрибуції введена у науковий обіг С. Бревіном (Brewin et al., 1991). Найпоширенішими емоціями, які зумовлюють виникнення високого рівня ЕЕ у членів родини, на думку авторів моделі, є контроль та провина. Члени сім'ї з високим проявом ЕЕ вимагають, аби особи із хронічним захворюванням здійснювали контроль над своїми симптомами, відтак часто застосовують критичність та критичні судження. Також в межах моделі вважається, що особи із хронічним за-

хворюванням часто самі винні у своїх проблемах та важкому перебігу одужання. Водночас така підвищена критичність зумовлює почуття провини у членів сім'ї.

Важливим висновком запропонованого дослідження є те, що медичні працівники з високим рівнем ЕЕ виражають більшою мірою інтернальні, персональні та менш контрольовані каузальні атрибуції, ніж медперсонал із низьким рівнем ЕЕ. Враховуючи той факт, що емоції провини й сорому є базовими емоціями моральної травми, вважаємо необхідним у подальших дослідженнях зіставити моральну травму з ЕЕ родичів до особи із захворюваннями.

Модель вразливості або діатезного стресу відображає ЕЕ як медіатор взаємодії між членами сім'ї та особами, що хворіють. Дж. Гулі та І. Готліб (2000) зазначають, що модель вразливості або діатезного стресу охоплює випадки шизофренії, пограничного розладу особистості та депресії, та при цьому розглядає ЕЕ у членів родини як один із важливих предикторів стресу в осіб із захворюваннями. Окрім цього і сам стрес у родичів залежить від вираження симптомів та тривалості захворювання. Зазначимо, що модель розглядає захворювання, які важко піддаються лікуванню, тому мова радше йде не про одужання, а про якість життя осіб із психічними захворюваннями та їхніх родин.

Модель рис особистості, розроблена Дж. Лефом та С. Вагном, ґрунтується на толерантному та емпатичному ставленні членів родини до особи із захворюванням. ЕЕ, на думку вчених, — це особистісна риса, яка визначається недорозвинутим толерантним та емпатичним ставленням до особи із захворюванням. За Дж. Лефом та С. Вагном, родичі з високим рівнем ЕЕ є менш толерантними, більш негнучкими та нав'язливими, ніж родичі з низьким рівнем ЕЕ (Leff & Vaughn, 1995). Цікавим є висновок учених, що прояви теплих стосунків та гіперопіки визначаються психічним та фізичним станом осіб, які хворіють, а критичні коментарі родичів зумовлюється їхніми рисами особистості.

Єдине дослідження ЕЕ серед вітчизняних вчених, було здійснено Л. Засекіною, яке представила літературний огляд про-

блеми (Zasiekina, 2018). Сильною позицією цього огляду є те, що вчена охопила сучасні дослідження ЕЕ з боку родини до осіб не лише й з психічними захворюваннями, а й із фізичними діагнозами, зокрема діабет, артрит, астма і т. ін. Водночас у запропонованому огляді увагу зосереджено лише на ЕЕ з боку членів родини, тому вважаємо, що для комплексного розуміння конструкту ЕЕ варто розглянути дослідження ЕЕ з боку усіх учасників взаємодії з особою із хронічним захворюванням.

Таким чином, метою запропонованого дослідження є концептуалізація конструкту ЕЕ на основі його розмежування з категорією ставлення шляхом теоретичного огляду вітчизняної й зарубіжної літератури.

Виклад основних результатів дослідження. Зазначимо, що вважаємо за необхідне обирати лише ті дослідження, які здійснювалися за допомогою методу CFI та FMSS, що підсилило надійність результатів здійсненого теоретичного аналізу.

Автори	Мета дослідження та методики	Типи ЕЕ, суб'єкт ЕЕ	Результати дослідження
Фланаган та ін. (1991)	Визначення впливу ЕЕ на процес одужання осіб із ожирінням (CFI)	Критичність, ворожість, емоційна гіперопіка з боку шлюбних партнерів (чоловіки)	Високий рівень ЕЕ пов'язаний із труднощами у догляді діти
В. Верден та ін. (2000)	Визначення впливу ЕЕ на управління хворобою при цукровому діабеті типу 1 (CFI)	Критичність, ворожість, емоційна гіперопіка, теплота, позитивні коментарі, з боку усіх членів сім'ї	Позитивний вплив емоційної гіперопіки на контроль рівня глюкози в осіб із цукровим діабетом типу 1
В. Верден та ін. (2000)	Визначення типу ЕЕ стосовно осіб із різними психічними/фізичними захворюваннями (CFI)	Критичність, ворожість, емоційна гіперопіка, теплота, позитивні коментарі, з боку усіх членів сім'ї	ЕЕ здійснюють негативний вплив на перебіг захворювання шизофренії, депресії, астми та епілепсії

Автори	Мета дослідження та методики	Типи ЕЕ, суб'єкт ЕЕ	Результати дослідження
Богоджев-вік та ін. (2015)	Визначення типу ЕЕ стосовно осіб із шизофренією (FMSS)	Критичність, емоційна гіперопіка, загальний рівень ЕЕ	Високий рівень ЕЕ встановлено у 71,4% осіб із негативним перебігом лікування.
Ромеро-Гонзалес та ін. (2018)	Визначення ЕЕ стосовно осіб з розладом спектру аутизму	Критичність, емоційна гіперопіка, загальний рівень ЕЕ	Найвищий рівень ЕЕ спостерігається у матерів порівняно із іншими членами родини.
Сафаві та ін. (2018)	Визначення впливу ЕЕ стосовно осіб із деменцією	Критичність, ворожість, емоційна гіперопіка з боку членів сім'ї	ЕЕ здійснюють негативний вплив на перебіг захворювання та адаптацію осіб шизофренії, депресії, астми та епілепсії.
П. Ленгдон та ін. (2007)	Визначення ЕЕ з боку медперсоналу стосовно осіб із інтелектуальними обмеженнями	Критичність, ворожість, емоційна гіперопіка з боку медперсоналу	Медпрацівники із високим рівнем ЕЕ використовують стратегії реорганізації своєї роботи та пошук допомоги в найближчому оточенні

Висновки. Результати теоретичного огляду літератури дали змогу дійти висновків про те, що ЕЕ — це важливий незалежний конструкт, який визначає ставлення членів сім'ї до особи із хронічним захворюванням. ЕЕ відрізняється від категорії ставлення, оскільки містить виключно негативні аспекти взаємодії, що ґрунтуються на критичності, емоційній гіперопіці та ворожості. Незважаючи на те, що конструкт ЕЕ виник у контексті психічних розладів, на сучасному етапі він вивчається у ставленні родичів до осіб із фізичними захворюваннями. Також визначено, що розширюється діапазон ЕЕ як негативно ставлення не лише родичів до осіб із захворюваннями, а й

медичного персоналу. Також можливе вивчення сприйнятого ЕЕ як суб'єктивного переживання ставлення родичів до осіб із діагнозом.

Перспективним вважаємо дослідження стилів взаємодії осіб із захворюваннями, їхніх родичів та медперсоналу, які ґрунтуються на типах ЕЕ, а також впливу останньої на перебіг захворювання та якість життя.

Список використаних джерел

1. Пехарева А. С. Особенности межличностных отношений часто болеющих детей. *Состояние здоровья: медицинские, социальные и психолого-педагогические аспекты*: матер. VII международ. конф. Чита, 2016. Забайкал. гос. ун-т. С. 815-823.
2. Pekhareva A. Peculiarities of interpersonal relations of the frequently sick children. *Sostoyanie Zdorovya: Meditsinskiye, Sotsialnye i Psikhologo-Pedagogicheskiye Aspekty: 7th International Conference*. Book of abstracts. 2016. P. 815-823.
3. Шпильовий І. В. Персоналогічні властивості та ставлення до хвороби у жінок із невротичними тривожно-депресивними розладами різного психогенезу (вимушених переселенців та дружин військовослужбовців-учасників АТО). *Вісник наукових досліджень*. 2016. 4. С. 103-107.
4. Shpylovyi I. V. Personological properties and attitude to disease of women with neurotic anxiety depressive disorders of different psychogenesis (forced migrants and ATO combatants' wives). *Visnyk Naukovykh Doslidzhen*. 2016. 4. P. 103-107.
5. Bogojevic G., Ziravac L., Zigmund. D. Impact of expressed emotion on the course of schizophrenia. *European Psychiatry*. 2015. 30. P. 390.
6. Brewin C. R., MacCarthy B., Duda K., Vaughn C. E. Attribution and expressed emotion in the relatives of patients with schizophrenia. *Journal of Abnormal Psychology*. 1991. 100(4). P. 546. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.100.4.546>
7. Cole R. E., Reiss D. How do families cope with chronic illness? London: Hillside, 1993.
8. Engel G. L. The biopsychosocial model and the education of health professionals. *Annals of the New York Academy of Sciences*. 1978. 310(1), P. 169-181.
9. Hooley J. M., Gotlib I. H. A diathesis-stress conceptualization of expressed emotion and clinical outcome. *Applied and Preventive Psychology*. 2000. 9(3). P. 135-151. [https://doi.org/10.1016/S0962-1849\(05\)80001-0](https://doi.org/10.1016/S0962-1849(05)80001-0)
10. Klausner E. J., Koenigsberg H. W., Skolnick N., Chung H., Rosnick P., Pelino D., Campbell R. Perceived familial criticism and glucose control in insulin-dependent diabetes mellitus. *International Journal of Mental Health*. 1995. 24(2), P. 67-75.
11. Langdon P. E., Yáguez L., Kuipers E. Staff working with people who have intellectual disabilities within secure hospitals: Expressed emotion and its re-

- lationship to burnout, stress and coping. *Journal of Intellectual Disabilities*. 2007. 11(4). P. 343–357.
12. Leff J., Vaughn C. Expressed emotion in families: Its significance for mental illness. Guilford Press. 1985.
 13. Rienecke R. D., Richmond R. L. Psychopathology and expressed emotion in parents of patients with eating disorders: Relation to patient symptom severity. *Eating Disorders*. 2017. 25(4). P. 318–329. <https://doi.org/10.1080/10640266.2017.1289795>
 14. Romero-Gonzalez M., Chandler S., Simonoff E. The relationship of parental expressed emotion to co-occurring psychopathology in individuals with autism spectrum disorder: A systematic review. *Research in Developmental Disabilities*. 2018. 72. P. 152–165.
 15. Safavi R., Berry K., Wearden A. Expressed emotion, burden, and distress in significant others of people with dementia. *Journal of Family Psychology*. 2018. 32(6). P. 835.
 16. Wearden A. J., Tarrrier N., Barrowclough C., Zastowny T. R., Rahill A. A. A review of expressed emotion research in health care. *Clinical Psychology Review*. 2000. 20(5). P. 633–666.
 17. Wearden A. J., Tarrrier N., Davies R. Partners' expressed emotion and the control and management of Type 1 diabetes in adults. *Journal of Psychosomatic Research*. 2000. 49(2). P. 125–130. [https://doi.org/10.1016/S0022-3999\(00\)00141-0](https://doi.org/10.1016/S0022-3999(00)00141-0)
 18. Zasiakina L. Expressed Emotion Towards Individuals with Mental and Physical Health Conditions: A Structured Literature Review. *East European Journal of Psycholinguistics*. 2018. 5(2). P. 108–117. <https://doi.org/10.29038/eejpl.2018.5.2.zas>

REFERENCES

1. Pekhareva, A. (2016). Peculiarities of interpersonal relations of the frequently sick children. *Sostoyanie Zdorovya: Meditsinskiye, Sotsialnye i Psikhologo-Pedagogicheskiye Aspekty: 7th International Conference*. Book of abstracts. (815–823).
2. Shpylovyi, I. V. (2016). Personological properties and attitude to disease of women with neurotic anxiety depressive disorders of different psychogenesis (forced migrants and ATO combatants' wives). *Visnyk Naukovykh Doslidzen*, 4, 103–107.
3. Bogojevic, G., Ziravac, L., & Zigmund, D. (2015). Impact of expressed emotion on the course of schizophrenia. *European Psychiatry*, 30, 390.
4. Brewin, C. R., MacCarthy, B., Duda, K., & Vaughn, C. E. (1991). Attribution and expressed emotion in the relatives of patients with schizophrenia. *Journal of Abnormal Psychology*, 100(4), 546. <https://doi.org/10.1037/0021-843X.100.4.546>
5. Cole, R. E., & Reiss, D. (1993). How do families cope with chronic illness? London: Hillsdale.

6. Engel, G. L. (1978). The biopsychosocial model and the education of health professionals. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 310(1), 169-181.
7. Hooley, J. M., & Gotlib, I. H. (2000). A diathesis-stress conceptualization of expressed emotion and clinical outcome. *Applied and Preventive Psychology*, 9(3), 135-151. [https://doi.org/10.1016/S0962-1849\(05\)80001-0](https://doi.org/10.1016/S0962-1849(05)80001-0)
8. Klausner, E. J., Koenigsberg, H. W., Skolnick, N., Chung, H., Rosnick, P., Pelino, D., & Campbell, R. (1995). Perceived familial criticism and glucose control in insulin-dependent diabetes mellitus. *International Journal of Mental Health*, 24(2), 67-75.
9. Langdon, P. E., Yáguez, L., & Kuipers, E. (2007). Staff working with people who have intellectual disabilities within secure hospitals: Expressed emotion and its relationship to burnout, stress and coping. *Journal of Intellectual Disabilities*, 11(4), 343-357.
10. Leff, J., & Vaughn, C. (1985). Expressed emotion in families: Its significance for mental illness. Guilford Press.
11. Riencke, R. D., & Richmond, R. L. (2017). Psychopathology and expressed emotion in parents of patients with eating disorders: Relation to patient symptom severity. *Eating Disorders*, 25(4), 318-329. <https://doi.org/10.1080/10640266.2017.1289795>
12. Romero-Gonzalez, M., Chandler, S., & Simonoff, E. (2018). The relationship of parental expressed emotion to co-occurring psychopathology in individuals with autism spectrum disorder: A systematic review. *Research in Developmental Disabilities*, 72, 152-165.
13. Safavi, R., Berry, K., & Wearden, A. (2018). Expressed emotion, burden, and distress in significant others of people with dementia. *Journal of Family Psychology*, 32(6), 835.
14. Wearden, A. J., Tarrrier, N., Barrowclough, C., Zastowny, T. R., & Rahill, A. A. (2000). A review of expressed emotion research in health care. *Clinical Psychology Review*, 20(5), 633-666.
15. Wearden, A. J., Tarrrier, N., & Davies, R. (2000). Partners' expressed emotion and the control and management of Type 1 diabetes in adults. *Journal of Psychosomatic Research*, 49(2), 125-130. [https://doi.org/10.1016/S0022-3999\(00\)00141-0](https://doi.org/10.1016/S0022-3999(00)00141-0)
16. Zasiékina, L. (2018). Expressed Emotion Towards Individuals with Mental and Physical Health Conditions: A Structured Literature Review. *East European Journal of Psycholinguistics*, 5(2), 108-117. <https://doi.org/10.29038/ejpl.2018.5.2.zas>

Пастрык Т. В.

кандидат психологических наук, и. о. ректора КУВО «Волинский медицинский институт»

**ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ ЭКСПРЕССИВНОСТЬ
VS ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ ОТНОШЕНИЕ К ЛИЦАМ
С ХРОНИЧЕСКИМИ ЗАБОЛЕВАНИЯМИ:
КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ПОНЯТИЙ**

Целью исследования является концептуализация конструкта «эмоциональная экспрессивность» (ЭЭ) на основании его разграничения с категорией отношения путем теоретического обзора отечественной и зарубежной литературы. Результаты теоретического обзора литературы позволяют сделать выводы о том, что ЭЭ — важный независимый конструкт, определяющий отношение членов семьи к лицу с хроническим заболеванием. ЭЭ отличается от категории отношения, поскольку содержит исключительно негативные аспекты взаимодействия, основанные на критичности, эмоциональной гиперопеке и враждебности. Расширяется диапазон ЭЭ в качестве негативного отношения не только родственников, но и медицинского персонала к лицам с заболеваниями. Перспективным является изучение воспринятой ЭЭ как субъективного переживания негативного отношения родственников к лицам с диагнозом.

Ключевые слова: эмоциональная экспрессивность, отношение, члены семьи, лицо с хроническим заболеванием.

Pastryk T. V.

PhD in Psychology, acting rector Municipal Institution of Higher Education Volyn Medical Institute

**EXPRESSED EMOTION VS. ATTITUDE TOWARDS
PERSONS WITH CHRONIC DISEASE: CONCEPTUALIZING
CONCEPTS**

Abstract. The proposed study aims to conceptualize the Expressed Emotion (EE) construct by its delimitation with the category of attitude through a theoretical review of the literature. EE is a reliable measure of the family setting and familial emotional climate of individuals with mental and physical conditions that examines family members' critical, hostile and emotionally over-involved attitudes towards a family member

with a condition. patterns between family members and individuals with a condition. EE is a valid predictor of poor quality of life and negative clinical outcome in individuals with mental and physical conditions. The results of a theoretical review of the literature led to the conclusion that EE is an important independent construct that determines the attitude of family members to a person with a chronic disease. EE differs from the attitude category because it contains exclusively negative aspects of interaction based on critical thinking, emotional hyperopia, and hostility. The range of EE as a negative attitude not only of family members but also of medical staff towards individuals with diseases is expanding. EE has shown to have a predictive value also for efficient treatment compliance and reducing relapses in different chronic medical and mental conditions. Evidence consistently suggest that EE has been measured in different individuals related to a person with a condition, notably relatives (partners, parents, children, distant relatives) and healthcare staff. It is promising to study the perceived EE as a subjective experience of negative attitudes of relatives towards people with diagnosis.

Key words: Expressed Emotion, attitude, family members, person with chronic disease.

Стаття надійшла до редакції 29.11.2020

УДК 159.922

DOI: [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2\(52\).238110](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.2(52).238110)

Скворчевська Є. Л.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри педагогіки, психології та права Харківського національного аграрного університету ім. В. В. Докучаєва, Харківська область, п/в «Докучаєвське-2», Україна, 62483

ORCID: 0000-0002-7647-2042

eheniaskv@gmail.com

ПРОКРАСТИНАЦІЯ ЯК ТИПОВА СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

У статті розглянуто проблему психологічних особливостей прокрастинації як типової соціально-психологічної проблеми. Теоретичний аналіз показав, що прокрастинація — це механізм подолання тривоги, пов'язаної з початком або завершенням завдання або прийняттям рішення. Прокрастинація розглядається як процес, який передуює виконанню тієї чи іншої діяльності (будь то навчання, робота, прийняття рішень або виконання побутових справ). Метою статті є виявлення особливостей прокрастинації як типової соціально-психологічної проблеми студентів. Представлені результати дослідження особливостей прокрастинації у студентів. Визначення рівня вираженості прокрастинації в повсякденному житті проводилося за допомогою «Шкали загальної прокрастинації» (К. Лей, адаптація Т. Ю. Юдєєвої). Дослідження показало, що у більшості студентів переважає високий рівень прокрастинації в повсякденному житті, що свідчить про схильність студентів до відкладання завдань, які потрібно виконати в певний термін. Визначення характеристики прокрастинації проводилося за допомогою опитувальника «Ступінь вираженості прокрастинації» (М. А. Кисельової). Дослідження характеристики прокрастинації у студентів показало, що вони схильні відкладати важливі справи на інший час, а також витратити вільний час на інші справи, які не відносяться до важливих. Для них характерна недостатність мотивації для вчасного виконання завдання, вони прагнуть відстрочити виконання нецікавого або

складного завдання. Виявлення причини особистісної схильності до відтермінування завдань проводилося за допомогою анкети «Причини особистісної схильності до відтермінування завдань» (М. С. Дворник). Дослідження показало, що у студентів переважає тривожна поведінка уникнення важливих, складних, незнайомих завдань, що супроводжується пошуком специфічного стану для їх виконання.

Ключові слова: прокрастинація, мотиваційна недостатність, перфекціонізм, тривожність, студенти.

Постановка проблеми. На сьогоднішній день існує тенденція до збільшення рівня прокрастинації в студентському середовищі, коли учасники освітнього процесу вдаються до відкладання завдань «на потім». У сучасному житті прокрастинація існує, і, до певного рівня, є нормативним явищем, проте коли мова йде про її використання в якості основного принципу діяльності, в тому числі і навчальної, ця характеристика поведінки стає неефективною. Результатом такої поведінки можуть бути неякісні продукти діяльності або їх повна відсутність. Особливе значення має негативний вплив прокрастинації на психологічне благополуччя особистості. Прокрастинація може викликати почуття провини, стрес, страх перед майбутніми завданнями. А також привести до тривожності, зниження самооцінки і незадоволеності результатами своєї діяльності.

Мета статті — виявлення особливостей прокрастинації як типової соціально-психологічної проблеми студентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему прокрастинації у вітчизняній науці вивчали: Н. П. Берегова, О. О. Глінченко, М. С. Дворник, Г. В. Рудь, К. В. Дубініна, В. В. Підганюк, Ю. Рудоманенко, О. В. Журавльова та інші, а також зарубіжні дослідники: Дж. Баторі, К. Лей, М. Мілграм, Д. Моурер та ін.

Аналіз літератури свідчить, що прокрастинація загалом є предметом дослідження багатьох вчених у зарубіжній і вітчизняній психологічній науці, але соціальна значущість проблеми і шкідливий вплив явища на розвиток особистості свідчать про незаперечну актуальність і важливість її дослідження.

Виклад основного матеріалу. Термін «прокрастинація» запозичений з англійської мови «procrastination» — це відкладання, запізнювання, непочинання (утворено латинським суфіксом «pro», що позначає «вперед, далі, на користь» і коренем «crastinus», що позначає «завтра»). У психології під терміном «прокрастинація» мають на увазі «свідоме відкладання виконання намічених дій, незважаючи на те, що це призводить до певних проблем» [2, с. 414].

«Прокрастинатори — це особистості, схильні зволікати в прийнятті рішень, відтягувати і відкладати виконання різних робіт «на потім» [2, с. 415].

У зарубіжній психології цей термін з'явився близько 40 років тому. В науковий обіг його ввів П. Рінгенбах у книзі «Прокрастинація в житті людини» в 1977 році. Перші згадки про прокрастинацію з'явилися в середині XVIII століття в Оксфордському словнику 1548 року.

Прокрастинація є комплексним, неоднорідним в психологічному плані феноменом, який включає поведінкові, емоційні і когнітивні компоненти, тісно пов'язаним з мотиваційною сферою особистості. Явище прокрастинації зачіпає будь-яку сферу діяльності: навчальну (відкладання підготовки до іспитів, написання курсової роботи); трудову (нездатність здати роботу в строк); соціальну (відкладання важливих зустрічей і дзвінків); побутову (відкладання запланованого ремонту) [8, с. 218–219].

Отже, прокрастинація — це механізм подолання тривоги, пов'язаної з початком або завершенням завдання або прийняттям рішення. До неї більше схильні люди, яким складно почати роботу, які бояться критики, помилок та ін.

К. В. Дубініна зауважує, що прокрастинація — це своєрідна емоційна реакція особистості на планові або необхідні справи, схильність людини до відкладання своїх справ «на потім», «на завтра», «на майбутнє» [5, с. 174].

З точки зору М. С. Дворник, прокрастинація — це процес відкладання, зволікання, уникання, коли йдеться про виконання пріоритетних завдань, що замінюються справами нижчого рівня, діями, які дають більше задоволення чи швидший результат [4, с. 119].

Г. В. Рудь зазначає, що прокрастинація в середовищі студентів поширена більшою мірою, ніж серед працюючих осіб; прокрастинація може бути зумовлена високою особистісною тривожністю, а також мотивацією до уникнення невдач; на прокрастинацію не впливає рівень мотивації до успіху [9, с. 195].

О. О. Глінченко виділяє такі причини прокрастинації: психофізіологічні, емоційні, мотиваційні, поведінкові, ресурсні та часові [3, с. 81].

Н. П. Берегова, В. В. Підганюк вважають, що прокрастинація є чинником, який стимулює спотворення процесу самоде-термінації в життєвій, особистісній, соціальній та професійній сферах самовизначення сучасної особистості [1, с. 13].

О. В. Журавльова вважає, що типи прокрастинаторів можна розділити в залежності від типу мотивації особистості. Пасивні прокрастинатори, які систематично відтермінують завдання й унаслідок чого часто взагалі відмовляються їх виконувати, мають низький рівень як інтринсивної, так і екстринсивної мотивації. Активні прокрастинатори — успішно завершують завдання в умовах наближення дедлайну, не витрачаючи при цьому багато часу, що вказує на керування винятково зовнішньою мотивацією [6, с. 20].

Ми пропонуємо розглядати прокрастинацію як процес, який передує виконання тієї чи іншої діяльності (будь то навчання, робота, прийняття рішень або виконання побутових справ). Прокрастинацію можна розглядати як необхідний етап виконання будь-якої справи.

Отже, прокрастинація — це поширене явище, що виявляється як постійне, «хронічне» відкладання «на потім» актуальних і важливих для людини справ, що повторюється раз за разом, всупереч усвідомленню особистістю негативних наслідків такої поведінки.

Результати дослідження. Дослідження проводилося у м. Харкові, ХНАУ ім. В. В. Докучаєва. Загальна кількість вибірки 60 чоловік, з них 30 дівчат, 30 хлопців, віком 17–19 років.

Для досягнення мети та завдань дослідження використовувалися такі методики: «Шкала загальної прокрастинації» (К. Лей, адаптація Т. Ю. Юдеевої) [7, с. 64], опитувальник

«Ступінь вираженості прокрастинації» (М. А. Кисельової) [7, с. 68], анкета «Причини особистісної схильності до відтермінування завдань» (М. С. Дворник) [7, с. 70].

Визначення рівня вираженості прокрастинації в повсякденному житті проводилося за допомогою «Шкали загальної прокрастинації» (К. Лей, адаптація Т. Ю. Юдєєвої) [7, с. 64]. Результати представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Особливості рівня вираженості прокрастинації в повсякденному житті у студентів

Рівень вираженості прокрастинації в повсякденному житті	Кількість досліджень	%
Високий	30	50
Середній	14	23,33
Низький	16	26,66

Як видно з таблиці 1, визначення рівня вираженості прокрастинації в повсякденному житті у студентів показало, що у більшості студентів переважає високий рівень вираженості прокрастинації в повсякденному житті (50 %). Отримані результати вказують на схильність студентів до відкладання завдань, які потрібно виконати в певний термін. Вони часто нерационально використовують вільний час та очікують кінцевого терміну виконання роботи.

Низький рівень виявлений у 26,66 %. Отримані результати говорять про схильність студентів братися за виконання справи одразу, як тільки виникла така потреба. Вони не відкладають на інший день як складну, так і просту роботу, а виконують її одразу. В результаті такого ставлення до справ студенти мають більше вільного часу та не переживають за невчасно виконанні завдання або пропущений концерт.

Середній рівень виявлений у 23,33 %. Отримані результати вказують на схильність студентів до часткового відкладання важливих справ «на потім». В залежності від ситуації студенти можуть виконати завдання одразу без зволікань або відкласти його на завтра. Така позиція сприяє появі вільного часу для хобі та інших занять.

Таким чином, визначення рівня вираженості прокрастинації в повсякденному житті у студентів показало, що у більшості студентів переважає високий рівень вираженості прокрастинації в повсякденному житті, що свідчить про схильність студентів до відкладання завдань, які потрібно виконати в певний термін.

Визначення характеристики прокрастинації проводилося за допомогою опитувальника «Ступінь вираженості прокрастинації» (М. А. Кисельової) [7, с. 68]. Результати представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

Дослідження характеристики прокрастинації у студентів

Шкали	Рівень					
	Високий		Середній		Низький	
	Кіль- кість досл.	%	Кіль- кість досл.	%	Кіль- кість досл.	%
Мотиваційна недостатність	26	43,33	12	20	22	36,66
Перфекціонізм	22	36,66	26	43,33	12	20
Тривожність	24	40	18	30	18	30
Загальна прокрастинація	46	76,66	14	23,33	–	–

Як видно з таблиці 2, дослідження характеристики прокрастинації у студентів показало, що переважає високий рівень за шкалою «загальна прокрастинація» (76,66 %). Отже, студенти не тільки не виконують важливе завдання, кінцевий термін виконання якого підходить до кінця, але й не відпочивають у вільний від роботи час, бо витрачають його на другорядні завдання, наприклад, віддають перевагу перегляду соціальних мереж перед написанням реферату.

За шкалою «Мотиваційна недостатність» (43,33 %). Отримані результати говорять про недостатність мотивації для вчасного виконання завдання. Студенти відкладають завдання до останньої хвилини, щоб отримати задоволення від його швидкого виконання в умовах обмеженого часу.

За шкалою «Тривожність» (40 %). Отримані результати вказують на схильність студентів переживати про виконання завдання заздалегідь. Швидко прийняття рішення викликає у них емоції, які довгий час не зникають. Високий рівень тривожності негативно відображається на виконанні завдання в обмеженому часі, тому студенти намагаються довго все обдумати перш, ніж прийняти рішення.

Переважає середній рівень за шкалою «Перфекціонізм» (43,33 %). Отримані результати свідчать про схильність студентів робити заплановані завдання якнайкраще та не поспішати з виконанням як головних, так і другорядних завдань. Складні завдання в умовах обмеженого часу знижують мотивацію їх виконання, оскільки для них важливо гарно виконати складне завдання та витратити на нього багато часу.

Таким чином, дослідження характеристики прокрастинації у студентів показало, що студенти схильні відкладати важливі справи на інший час, а також витрачати вільний час на інші справи, які не відносяться до важливих. Їм властива недостатність мотивації для вчасного виконання завдання.

Виявлення причини особистісної схильності до відтермінування завдань проводилося за допомогою анкети «Причини особистісної схильності до відтермінування завдань» (М. С. Дворник) [7, с. 70]. Результати представлені в таблиці 3.

Як видно з таблиці 3, виявлення причини особистісної схильності до відтермінування у студентів показало, що серед високого рівня переважають шкали «Подолання страху відповідальності» та «Знижений рівень зацікавленості» (46,66 %). Отримані результати свідчать про тривожну поведінку студентів та уникнення важливих, складних, незнайомих завдань, що супроводжується пошуком специфічного стану для їх виконання, а також загальну незацікавленість досліджуваних щодо справ, які потребують виконання.

На другому місці шкала «Схильність до педантизму» (40 %). Отримані результати вказують на схильність студентів відкладати свої справи через особистісну нерішучість та неквапливість.

Таблиця 3

Дослідження причини особистісної схильності до відтермінування у студентів

Шкали	Рівень					
	Високий		Середній		Низький	
	Кількість досл.	%	Кількість досл.	%	Кількість досл.	%
Недооцінка готовності до виконання завдання	8	26,66	15	50	7	23,33
Подолання страху відповідальності	14	46,66	10	33,33	6	20
Знижений рівень зацікавленості	14	46,66	10	33,33	6	20
Орієнтація на соціальну винагороду	7	23,33	17	56,66	6	20
Схильність до педантизму	12	40	10	33,33	8	26,66

Серед середнього рівня переважає шкала «Орієнтація на соціальну винагороду» (56,66 %). Отримані результати вказують на прагнення студентів отримати зиск від виконання завдань, а також соціальне схвалення.

На другому місці шкала «Недооцінка готовності до виконання завдання» (50 %). Отримані результати свідчать про схильність студентів до відтермінування виконання складаних завдань через оцінку завдань як складних, тривалих, так і неважливих.

Таким чином, виявлення причини особистісної схильності до відтермінування у студентів показало, що у студентів переважає тривожна поведінка уникнення важливих, складних, незнайомих завдань, що супроводжується пошуком специфічного стану для їх виконання.

Кореляційний аналіз проводився за допомогою методу лінійної кореляції К. Пірсона. Результати представлені в таблиці 4.

Таблиця 4

Виявлення взаємозв'язку характеристик прокрастинації та причини особистісної схильності до відтермінування важливої справи у студентів

Шкали	1	2	3	4	5	6	7	8	9
«Мотиваційна недостатність»	1	,218	,223	,731**	,390**	,250	,172	,130	,320*
«Перфекціонізм»	,218	1	,312*	,693**	,053	,135	,177	,000	,197
«Тривожність»	,223	,312*	1	,693**	,291*	,432**	,059	,083	,202
«Загальна прокрастинація»	,731**	,693**	,693**	1	,360**	,382**	,196	,106	,347**
«Недооцінка готовності до виконання завдання»	,390**	,053	,291*	,360**	1	,181	,124	,050	,092
«Подолання страху відповідальності»	,250	,135	,432**	,382**	,181	1	,217	,193	,339**
«Знижений рівень зацікавленості»	,172	,177	,059	,196	,124	,217	1	-,076	,006
«Орієнтація на соціальну винагороду»	,130	,000	,083	,106	,050	,193	-,076	1	,104
«Схильність до педантизму»	,320*	,197	,202	,347**	,092	,339**	,006	,104	1

Примітка: 1 — Шкала «Мотиваційна недостатність», 2 — Шкала «Перфекціонізм», 3 — Шкала «Тривожність», 4 — Шкала «Загальна прокрастинація», 5 — Шкала «Недооцінка готовності до виконання завдання», 6 — Шкала «Подолання страху відповідальності», 7 — Шкала «Знижений рівень зацікавленості», 8 — Шкала «Орієнтація на соціальну винагороду», 9 — Шкала «Схильність до педантизму». * $p \geq 0,05$, ** $p \geq 0,01$.

Як видно з таблиці 4, кореляційний аналіз виявив прямі кореляційні зв'язки між шкалами «Мотиваційна недостатність» та «Загальна прокрастинація», «Недооцінка готовності до виконання завдання» ($r=,731$, $r=,390$, при $p \geq 0,01$ відповідно), «Схильність до педантизму» ($r=,320$, при $p \geq 0,05$). Отримані результати свідчать про вплив недостатньої мотивації студентів на готовність до виконання важливої справи та схильність студентів відкласти свої справи через особистісну нерішучість та неквапливість.

Виявлені прямі кореляційні зв'язки між шкалами «Перфекціонізм» та «Тривожність», «Загальна прокрастинація» ($r=,312$, $r=,693$, при $p \geq 0,05$, при $p \geq 0,01$ відповідно). Отже, схильність студентів відкласти свої справи через особистісну нерішучість та неквапливість пов'язана з тривожністю та невмінням розподіляти вільний час на виконання важливих та другорядних завдань.

Виявлені прямі кореляційні зв'язки між шкалами «Тривожність» та «Недооцінка готовності до виконання завдання» ($r=,291$, при $p \geq 0,05$), «Подолання страху відповідальності» ($r=,432$, при $p \geq 0,01$). Таким чином, тривожність студентів пов'язана з невмінням адекватно оцінити складність завдання та брати на себе відповідальність за його виконання.

Виявлені прямі кореляційні зв'язки між шкалами «Загальна прокрастинація» та «Недооцінка готовності до виконання завдання», «Подолання страху відповідальності», «Схильність до педантизму» ($r=,360$, $r=,382$, $r=,347$, при $p \geq 0,01$ відповідно). Отже, загальна прокрастинація пов'язана з невмінням студентів адекватно оцінити складність завдання та розподілити час на його виконання, а також відкладання справ через власну нерішучість.

Виявлені прямі кореляційні зв'язки між шкалами «Подолання страху відповідальності» та «Схильність до педантизму» ($r=,339$, при $p \geq 0,01$). Отже, у складній ситуації студенти намагаються подолати власну нерішучість, яка заважає їм вчасно приступити до виконання завдання.

Таким чином, кореляційний аналіз виявив зв'язки між характеристиками прокрастинації та причинами особистісної схильності до відтермінування важливої справи у студентів.

Висновки та перспективи подальшого дослідження:

1. Вивчена загальна прокрастинація у студентів. Переважає високий рівень вираженості прокрастинації в повсякденному житті. Студентам властиве відкладання завдань, які потрібно виконати в певний термін.

2. Досліджений ступінь вираженості прокрастинації у студентів показав, що студенти схильні відкладати важливі справи на інший час, а також витратити вільний час на інші справи, які не належать до важливих. Для них характерна недостатність мотивації для вчасного виконання завдання, вони прагнуть відстрочити виконання нецікавого або складного завдання.

3. Проведений аналіз причини особистісної схильності до відтермінування завдань у студентів показав тривожну поведінку студентів заради уникнення важливих, складних, незнайомих завдань, що супроводжується пошуком специфічного стану для їх виконання, а також загальну незацікавленість досліджуваних у справах, які потребують виконання.

Перспективи подальших досліджень: проблема прокрастинації як типова соціально-психологічна проблема недостатньо вивчена, тому у майбутньому ми плануємо досліджувати її, можливо, провести гендерне дослідження прокрастинації у студентів.

Список використаної літератури

1. Берегова Н. П., Підганюк В. В. Дослідження «прокрастинації» як психологічного феномену. *Український психолого-педагогічний науковий збірник*. 2020. № 19. С. 10–13.
2. Большой психологический словарь / под ред. Б. Т. Мещерякова, В. П. Зинченко. Санкт-Петербург: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. 632 с.
3. Гліченко О. О. Детермінанти академічної прокрастинації здобувачів вищої освіти в умовах дистанційного навчання. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2020. № 2 (333), ч. I. С. 78–83.
4. Дворник М. С. Прокрастинація в конструюванні особистісного майбутнього: монографія Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018. 120 с.
5. Дубініна К. В. Прокрастинація як проблема психології особистості студента. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені*

- М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. Вип. 7 (52). С. 172–180.
6. Журавльова О. В. Сутність феномену прокрастинації: функціональний і дисфункціональний аспект. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Проблеми особистості та загальної психології*. Серія: Психологія. 2019. № 8. С. 18–21.
 7. Карамушка Л. М. Методики дослідження перфекціонізму, трудоголізму та прокрастинації особистості: методичний посібник. Кам'янець-Подільський: ПП «Аксиома», 2019. 80 с.
 8. Рудоманенко Ю. Сутність прокрастинації та її представленість у свідомості особистості. *Психологічні науки*. 2019. № 2(13). С. 213–228.
 9. Рудь Г. В. Дослідження феномену прокрастинації в юнацькому віці. *Збірник наукових праць РДГУ*. 2019. Вип. 12. С. 190–196.

References

1. Beregova, N. P., Pidganjuk V. V. (2020) Research on «procrastination» as a psychological phenomenon *Ukrain's'kij psihologo-pedagogichnij naukovij zbirnik*. № 19. 10–13.
2. Large psychological dictionary / pod red. B. T. Meshherjakova, V. P. Zinchenko (2003) Sankt_Peterburg: Prajm-EVROZNAK, 632.
3. Glihenko, O. O. (2020) Determinants of Academic Procrastination in Higher Education Applicants in the Context of Distance Learning *Visnik LNU imeni Tarasa Shevchenka*. № 2 (333). Ch. I. 78–83.
4. Dvornik, M. S. (2018) Procrastination in the construction of a personal future: *monograph Institute of social and political psychology NAPN Ukraini*. Kropivnic'kij: Imeks-LTD. 120.
5. Dubinina, K. V. (2018) Procrastination as a problem of student personality psychology *Naukovij chasopis Nacional'nogo pedagogichnogo universitetu imeni M. P. Dragomanova. Serija 12: Psihologichni nauki: zb. nauk. prac'*. Kiiv: Vid-vo NPU imeni M. P. Dragomanova. Vip. 7 (52). 172–180.
6. Zhuravl'ova, O. V. (2019) The essence of the phenomenon of procrastination: functional and dysfunctional aspects *Naukovi zapiski Nacional'nogo universitetu «Ostroz'ka akademija»*. Problemi osobistosti ta zagal'noi psihologii. Serija «Psihologija». № 8. 18–21.
7. Karamushka, L. M. (2019) Research methods of perfectionism, workaholism and personality procrastination: a methodological guide. Kam'janec'-Podil's'kij: PP «Aksioma», 80.
8. Rudomanenko, Ju. (2019) The essence of procrastination and its representation in the consciousness of the individual *Psihologichni nauki*. № 2(13). 213–228.
9. Rud', G. V. (2019) Study of the phenomenon of procrastination in adolescence *Zbirnik naukovih prac' RDGU*. Vipusk 12. 190–196.

Skvorchevska Y. L.

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor
of the Department of Pedagogy, Psychology and Law,
Kharkiv National Agrarian University. V. V. Dokuchaeva,
Kharkiv region, p/o «Dokuchaevskoe — 2», Ukraine, 62483

PROCRASTINATION AS A TYPICAL SOCIO- PSYCHOLOGICAL PROBLEM

The article analyzes the problem of psychological characteristics of procrastination as a typical socio-psychological problem. Theoretical analysis has shown that procrastination is a coping mechanism for anxiety associated with starting or completing a task or making a decision. Procrastination is viewed as a process that precedes the performance of a particular activity (whether it be study, work, decision-making or performing household chores). The purpose of the article is to identify the features of procrastination as a typical socio-psychological problem of students. The results of the study of the characteristics of students' procrastination are presented. Determination of the severity of procrastination in everyday life was carried out using the «Scale of general procrastination» (K. Lei) (adaptation to T. Yu. Judaeu). The study showed that the majority of students have a high level of procrastination in everyday life, which indicates the tendency of students to postpone tasks that need to be completed within a certain time frame. Determination of the characteristics of procrastination was carried out using the questionnaire «The severity of procrastination» (M. A. Kiseleva). Research into the characteristics of students' procrastination has shown that they tend to postpone important things for another time, as well as spend their free time on other things that are not important. They are characterized by a lack of motivation to complete the task on time; they tend to delay the execution of an uninteresting or difficult task. Revealing the reasons for the personal inclination to postpone tasks was carried out using the questionnaire «The reasons for the personal inclination to postpone tasks» (M. S. Dvornik). The study showed that students are dominated by anxious behavior of avoiding important, difficult, unfamiliar tasks, accompanied by a search for a specific state for their implementation.

Key words: procrastination, motivational failure, perfectionism, anxiety, students.

Стаття надійшла до редакції 28.11.2020

Українською, англійською та російською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 23942-13783ПР від 21.05.2019 р.

Міністерство освіти і науки України включило журнал
до категорії «Б» Переліку фахових видань України зі спеціальності
053 Психологія. Наказ № 1471 від 26.11.2020 р.

Затверджено до друку рішенням навчально-методичної ради
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Протокол № 5 від 15.12.2020 р.

Відповідальний за випуск *О. І. Кононенко*

Ум. друк. арк. 10,46. Тираж 100 прим. Зам. № 318 (115).

Адреса редколегії:
65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
psysocwork.onu.edu.ua

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 33-07-17, 37-14-25, (048) 7-855-855

www.astroprint.ua
www.stranichka.in.ua
e-mail: astro_print@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.

ISSN 2707-0409. Психологія та соціальна робота. 2020. Вип. 1 (51). 1-180.

